

Р Ш 6 (2-ук)
К 73

Костя Котко
ЩОДЕННИК

КІЛЬКОХ МІСТ

Книжоспілка

КОСТЬ КОТКО

ЩОДЕННИК КІЛЬКОХ МІСТ

КНИГОСПІЛКА

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в «Літопису Українського
Друку», «Картковому репертуарі» та
інших покажчиках Української Книж-
кової Ради.

Обкладинка Л. Кеплана

Упріт. 4277. Харків.
Зам. В'б. Т. 4.000.
Літ.-друкарня
КНИГОСПІЛКИ
Харків, Нечеч.
наб., 14.
1930.

Державна ордена Трудового
Червоного Прапора
Республіканська бібліотека
УРСР імені КПРС

ЗБЕРІГАЮЧИ ЧАС читачеві, і свій власний, автор навмисне не понастромляв до книжки різних описів місцевостей та історичних, статистичних та екзотичних довідок. Автор охоче повідомить кожного читача, що надішле до видавництва свою адресу (звичайно, приклавши 10 коп. марку на відповідь), де саме, з яких книжок і довідників він може здобути подібні дані. Читачам, що не люблять листуватись з письменниками, автор одразу радить чекати літери «Т» у БСЭ: там напевне будуть усі потрібні відомості.

Що можна побачити в чужій країні за 5 тижнів—без мови, без ґрунтовного розуміння побуту переходової доби? І ця книжка—не про Туреччину, а про себе, радянського громадянина й українського гумориста в Туреччині.

Щождо белетристичних ухилів, то хай читач не думає, що йому пощастить колись познайомитися з Ліханум чи, скажімо, з Михайлом Володимировичем. Звичайно, це—збірні типи, і дивно було б жадати від когось із них письмового ствердження всіх його розмов з автором.

І ще, для рецензентів: одного тут не зможе знайти зацікавлений читач. Може, найголовнішого. Робітничої Туреччини автор не бачив і не міг побачити. Автор вважав себе за лояльного гостя Турецької держави й тому не хотів втручатися до тих справ, де він аж ніяк не може погодитися з політикою уряду.

*

Половину цієї книжки складають ті розділи з авторського «Сонця поза мінаретами» (вид. 1928 р.), що їх прихильно зустріла критика. Друга половина—нові нариси, внаслідок другої подорожі по Туреччині.

Один із рецензентів похвалив автора за те, що «Сонце поза мінаретами»—цілком подається для вивчення Туреччини й турецьких міст. Щоб виправдати довір'я шановного критика, автор приточив до цього видання, об'єднавши назвою «Стамбула», три розділи з більшого оповідання «Вітер чужого бажання», яке ще друком не вийшло.

Наприкінці 1929 р.
Харків.

Автор

Віра безвір'я

Цей голос покрив усе.

Тільки-от-тільки дзвонили трамваї, прокладаючи свою путь по вузькій натовпленій вулиці; на різні голоси ревли авта на Пері; гаморіла юрба,—а ми, на другому поверсі емігрантського кафе «Петроград», біля відкритого вікна вбирали в себе ці згуки, вбирали майже мовчки, обгортаючи довгими павзами коротенькі репліки.

І раптом—голос чи зойк, верескливий, пронизливий, хоч і не на високих тонах, голос, що йде з неба, а, може, й з-під ніг. Спокійний і тривожний разом.

Наше кафе—на перехресті Великої вулиці Пері й Саркіз-Агаджі. На протилежному розі, навкіс, маленький мечет із маленьким мінаретом. Тут, у кварталах європейців, він аж нічим не нагадує стамбульські мечети. Ну, як домова церква гімназії чи благодійної установи перед якимось старовинним собором.

На зубожілому мінареті зубожілого мечету, опершися на парапет у напрямі на південний схід, муедзин співає хвалу Аллахові та посланцеві його. І цей голос наповнив

усю галасливу вулицю, і вже авто-людський гармидер-гук — тільки акомпаніментом до нього.

Не знаю, як убиралися муедзини раніш. Думаю, що не так, як цей. Бо звичайне пальто й звичайний чорний оксамитовий, здається,—капелюх співця аллахової всемогутності, позбавляють його жадної містичности й романтизму. Чи не в цьому був глибокий зміст одчайдушної реформи Кемалю, що над нею знущаються газетярі буржуазної Європи? Вчора прочитав у французькій газеті: «Щождо Туреччини, то там диктатуру президента поширено навіть на деталі вбрання»... Здерто з муедзина чалму, з правовірного турка—феску,—і куди тепер поділася покірність аллахові й його повпредові на землі—каліфові?

Бує життя. Горить електрика, біжать авта — в цей час на Пері нерозривною стрічкою. На протязі півкварталу можна купити все, навіть не заходячи до крамниць: од каштанів і «дузіко», місцевої поганої горілки, аж до жіночого тіла. І не підводячися з місця, я бачу, як на тому тротуарі жовтоволосий велетень матрос, світлий, як день, купує чорну кремезну муринку—темну, як ніч.

А над цим усім самотній голос самотнього муедзина. Скільки, скажете, треба мати віри, щоб у царстві мамони славити бога? Нічого подібного! Треба мати віру безвір'я, безнадійний цинізм, одчайдушний наплювізм, треба ані крихти не вірити в свого бога, не поважати, щоб закликати молитися йому серед гамору веселого життя та хвалити його за премудре влаштування світу: жовтявий швед може купити собі на дві години чорняву муринку.

Звертається служитель Магомета обличчям на південний схід, до Мекки, але зір його не сягає далі освітленого вікна нашого кафе, де кілька гяурів п'ють каву (та й то не турецьку, а з молоком). Його голос на кілька хвилин покриває ввесь галас, але — тренування, товариші, не більше!

І коли, проспівавши кілька раз, що Аллах—великий і милостивий, він зникає з мінарету—мені здається, що я бачу безнадійний жест рукою на прощання—до всіх людей, що, по-хорошому чи по-поганому, не вірять у бога.

За півгодини він питиме каву в своїй улюбленій кав'ярні й говоритиме з сусідами про курс ліри та катастрофічне зменшення прибутків, а потім, може, купуватиме—не муринку, білу. Хіба не вистачить білих емігранток у веселих кварталах Пері?

Перші хвилини

Вузька вулиця, така вузька, що темно від високих будинків. Великий рух, люди, авта. Швидка машина несе просто вгору. Сиджу біля шофера й тому все бачу. Але цікаво: не пам'ятаю, щоб бачив хоча б один трамвай! Згодом переконався, що цією таки вулицею й трами ходять, але тоді, в перші хвилини, стільки вражіннь, стільки оголошений чужим рухом і власною швидкістю, що не бачив їх.

Не пам'ятаю людей. Не запам'яталося жадного обличчя. Не бачив нічого характерного східнього—тільки вражіння великого, рухливого. Таке й мусить бути завжди перше вражіння від великого чужого міста.

Од митниці до готелю через вулиці Войвода, Окджі-Муса й Пті-шан, а потім Великою вулицею Пері ми їхали хвилин десять. Мустафа—найкращий і найсміливіший у Стамбулі шофер. Він уже скоро шість років їздить на радянській машині.

Розклад буржуазної Європи

Вчора ввечері були в Таксімі.

Невеличкий садок, куди менший, ніж у Харкові на Риварській. За вхід тільки 5 гурушів (копійок). Ще півгуруша якогось податку—і все. Надзвичайно демократична розвага!

— Почекайте...—загадково каже мій попутник.

Про зміст цього «почекайте» я дізнався шойно, як виходячи з садка, ми заплатили за дві порції морозива й пляшечку содової води... 6 лір (карбованців). У найдорогшому кафе це б коштувало 50 коп.

Проте, своє морозиво ми їли за столиком перед естрадою. А на естраді—дивертисмент. Грає джаз, танцюють одна по одній якісь негарні дівчата, співає куплети місцевий улюбленець Амор (між Іншим—про відставного врангелівського козака дуже їдко; російська емігрантська публіка суворо мовчить замість оплесків), все як слід. Потім—чарлзтон. Його танцює й публіка між столиками...

Цього ж вечора я, в якомусь зв'язку з процесом Сакко й Ванцетті, прочитав у газеті назву американського міста Чарлзтон. Завтра їх мають стратити. Моторошно було дивитися на цей танок із такою назвою.

На ранок я ділився вражіннями в нашій маленькій комуні. Було не скажу, щоб огидливо, а якимось неприємно від неестетичного танку з верещанням «чарлзтон, чарлзтон».

Маленькій Люсі—ще нема 3-ьох. Вона, однак, уже розуміє розмови дорослих. Коли я скінчив розповідати, Люся вийшла на середину кімнати й почала танцювати так само, як оті, в Таксімі. Тільки танцювала вона й виспівувала «чарлзтон» якимось естетичніш. Люся передвчора приїхала на одному пароплаві зі мною. Чарлзтона вона вивчила ще в Москві...

От і пишіть про розклад буржуазного Заходу!

Диктатура жилетки

Надійшли надзвичайно жаркі дні. Спека. Люди безперервно п'ють холодний «газос», або «суук-су». Мій фотоапарат одпочиває: персонажі ховаються в таку чорну тінь, що ніякої змоги нема зфотографувати щось цікаве.

І ці люди ходять у темних костюмах (осінній «сезон») з жилетками, в осінніх м'яких капелюхах. З них ллється піт, але вони мужньо терплять, бо такий закон пристойности.

Напроти готелю—поліційна варта. Черговий поліцейський цілий день стоїть і регулює вуличний рух. Але цей поліцейський зрушив із свого місця і зробив чимало кроків за мною, коли я вийшов із дому без капелюха.

Жилетку й капелюх—дві речі—я зненавидів назавжди, перебуваючи в чужій країні. Тільки «нижчим істотам»—продавцям чаю чи бубликів—вибачають перебування на головних вулицях без жилетки й капелюха. Коли я спробував робити протест проти цих причандалів пристойности, я бачив як інстинктивно повертались за мною здивовані погляди. Найжорстокіший з законів—закон неписаний. Його люди так просто, звичайно не можуть перемогти.

Я бачив, як блискуче вдягнені дами й кавалери з огидою відсувалися на бік, коли повз їх проходив—не тротуаром, бруком,—засмальцьований хамал, несучи на плечах важкий вантаж. Я бачив, як залізничних робітників такий же залізничник, тільки кондуктор (істота вищої категорії), залишив тільки до найближчої станції у вагоні I класу, і тільки з умовою: не сідати. Місця були порожні, на весь вагон був тільки один пасажир—я, але ж на мені був капелюх і жилетка, і я мав право протестувати проти того, що поруч мене посадили нижчу істоту, пасажирів III класу.

З балькону

Готель—на великій вулиці Пері. Її тепер перейменовано на вулицю Незалежності (істаклаль джадесі). Ліворуч—один квартал до Тунелю—де можна їхати під землею в Галату, праворуч—видко всю вулицю майже до повороту на Пті-шан,

Чистенькі трамваї з фантастичними ієрогліфами замість цифр. Досі не знав, що турки вживають якихось інших цифр, не арабських і не римських. Повертаюся до кімнати, бачу на стіні відривний календар із такими самими ієрогліфами. Справу полагоджено. За чверть години я вже читаю номери на трамваях і навіть чотиризначні номери автомобілів.

Вулиця вузька, хоч і трохи ширша від тієї, де ми їхали напочатку. В протилежному будинку—якась модна майстерня. Молоді, гарно одягнені, люди шикують щось і куняють на стільцях.

Сила авт. Вони йдуть майже нерозривною стежкою.

Доми високі, на 5-7 поверхів, але дуже вузькі. Мені розповідають, що вони—дерев'яні, дуже давньої будови.

Вулиця

Перші дні не міг зрозуміти: чому тут так багато публіки завжди на вулиці? Адже місто куди менше за Москву, адже великих справ тут не може бути. Довгий час не знав, чи можна стрибати в трами й вистрібувати, не бачив, щоб хтось так робив.

Тут ніхто не поспішається. Ходять поволі. Виявляється, що з трамів можна виходити під час руху, але ніхто не стрибає. Навіщо? Воно бо десь там спиниться!

Думаю, багато люду на вулиці ось через що: всі ходять поволі. Кожний, навіть вийшовши в справі, перебуває на вулиці вдвоє більше, ніж у нас. Тому й здається, ніби вулиці переповнено. Коли б люди ходили так швидко, як у нас, здавалося б удвоє менше.

Спочатку не вмів переходити вулицю. Стоїть поліцей в колоніальному, але червоному шоломі й байдуже помахує паличкою, дивлячись собі під ноги. Ніхто на його не

зважає, кожний їде і йде, як сам знає. Я перші дні довго чекав проміжку серед авт, потім біг на той бік. Незабаром навчився переходити, коли забagnetься. Ніхто мене не розчавив, як бачите.

Собака

Ми їхали автoм наниз, до Галати. Їхали швидко. Раптом шофер майже спинив машину.

Серед вулиці лежав собака й байдуже дивився на автo. Шофер обережно об'їхав—це дуже важко було на такій вузькій вулиці.

Шофер був турок. Турки ще й досі дуже люблять собак і котів. Образити таку тварину колись вважалося за гріх. Тому й у прислів'я ввійшла безліч константинопільських собак.

Коли їдеш шіркетом на Пренкіпо або купасься в Мармуровому морі—бачиш серед моря два маленькі острови. Один—зрізаний, ледве визирає з води, другий—гострий. Це—Платі й Оксія. Там нічого не росте й там ніхто не живе. Ці дві темні плями якимсь дисонансом порушують яскравість рожевих островів.

Років окупації Антанта вивезла всіх собак із Константинополю на острів Оксію й отруїла там. Сучасні стамбульські собаки—молоді. Але ви чули, що таке атавізм? Молодий собака, що виріс уже після окупантів, якимсь інстинктом розуміє, що в турецькому народі живе зворушлива любов до кожної тварини.

Крамниці

Їх набито крамом: пахощами, одягом, галянтерією, різними витребеньками. Вітрини блищать і ваблять. Але все-редині нікого майже нема. Ввечері вітрини майже не освітлюється.

Ніхто нічого не купує. Лозанна спричинилася до панічної втечі чужинців. Кілька років після цього—жодного імпорту конфексіону до Туреччини нема: для кого ввозити? Залишився старий крам.

Біднота турецька їх не купує—дорого. Буржуазія має змогу одягатися в Європі.

І стоять на Пері великі крамниці з блискучими вітринами, з продавцями, без покупців.

Одно слово в двох мовах

Німецькою мовою слово «вар» значить—було. Турецькою мовою «вар»—є. В турків є тільки те, що вже було в західного народу. Турків вважали за націю нижчого рангу.

Але надійде час, коли й у турків буде те, що є тепер, а не було колись на Заході.

Вулиця говорить

Вулиця говорить усіма голосами. Вона починає з 6-ої години ранку.

Пронизливо, з верещанням, з вигуками, з виспівами оголошують продавці про велику подію: вони принесли свій крам.

У Стамбулі хазяйкама нема чого бігати на ринок. Уже з 6-ої години по центральній вулиці Пері, по всіх завулках розходиться галаслива юрба продавців. Перше, що я почув першого ж ранку—був несамовитий галас під моїм вікном:

— А еслі...

Української мови під час подорожі вживати не доводилось. Хіба тільки, познайомившись із прекрасною полячкою в Ізмірі і мавши в своєму розпорядженні польський лексикон лише політичний, я змушений був почування ви-

словлювати українською. Та це тому, що полячка ніколи в Росії не жила і руська мова їй не могла бути зрозуміла. А так скрізь—і в Торгпредстві, і в крамницях, коли бракувало французьких слів, і серед емігрантів—доводилось уживати руської.

Отож це «а еслі» не здивувало мене щодо мови. Здивувало, звичайно, щодо змісту.

Кінчилося «а еслі»—і я чую «хейно берім». Це якийсь інший крам вигукують продавці. Далі чую швидке:

— Чауш, чауш, чауш!—
продається виноград.

Проходить скляр,—і спочатку довге, розтянуте, на високих нотах:

— Джамджі (скляр)!

Потім квартою нижче, потім ще нижче.

Між іншим, я так аж до самого від'їзду не міг зрозуміти, що воно таке було оте «а еслі», яке я чув щоранку. Колись увечері на Галатських сходах я погнався за цим голосом—і не наздогнав. Таємниче «а еслі» зникло в темряві. А зраня виходити з готелю вважалося за непристойне.

Я розпитував знайомих турків—і ніхто не міг мені назвати крам, що його турецьке ім'я згучало б, як ці два руські слова. Так я й поїхав з тягарем таємниці на душі... Що це було? Бублики чи риба якась?

Вулиця говорить. Вона говорить на різні галаси. Вона галасує, кричить.

Колись у Туреччині був прекрасний звичай. Коли вночі виникала пожежа в певній ділянці міста, нічна сторожа перегукувалась словами «янгін вар» (вогонь є), додаючи назву ділянки.

Наші товариші ще застали цей звичай. Вони розпитували, для чого це робиться. Їм пояснювали:

— А може якийсь житель кварталу Шашлі перебуває в цей час десь у Галаті. Він почує «Шашлі янгін вар», і поспішить додому.

Зворушлива дбайливість! Але прагнення до європеїзму виживає П. Вигук «янгін вар»—визнано, очевидно, за велику провінціяльність. Префект міста заборонив нічній сторожі сповіщати населення таким способом про пожежі.

Купити на вулиці

На вулиці можна всього купити. Ранкові голоси сповіщають про рибу, хліб, молоко, овочі. Можна купити всього, крім... цигарок.

Курять майже всі. Цигаретка—така ж потрібна річ, як і кава. Може, з лашани до речі першої потреби, її не продають із лотків, а в крамницях і кіосках! По тих самих кіосках можете змінити валюту за курсом (в кожному свій курс) і купити марок для колекції.

Хлопчики в Галаті вигукують:

— А чоколят вітторія! Он'є ікі бучук вітторі-ія!

Зовсім як наше:

— Справжній одеський молочний шоколад замість карбованця—двадцять копійок!

За 12½ (он ікі бучук) копійок ви купуєте плитку «вікторія», подібної ж якості. Жадної різниці.

Чи не на одній фабриці роблять «вікторію» й «одеський молочний?»

Я так звик до цих викриків і так ототожнював «вікторію» з «одеським молочним», що іноді дивувався: в чому не стоїть отут на вулиці суворий тип, що протягом року вигукував у Харкові:

— Конь ворроной повесть Бориса Савинкова, конь ворроной!

Чашка кави

Традиційну чашку кави вам і тепер можуть запропонувати в кожній крамниці, куди ви зайдете купити краватку чи папєтрі. Іноді замість кави можете мати пляшку газосу.

Але пропонують не дуже охоче. Звичайно, ви можете навести на думку запропонувати якимсь жестом чи рухом. Вам принесуть кави з найближчої кав'ярні і грошей ні в якому разі не візьмуть.

Але цей звичай гостинности серед крамарів починає зникати. Кажуть, що спричинилися до ліквідації цього східнього забобону російські емігранти. Вони перші роки блукали з крамниці до крамниці й попивали каву на дурничку.

Який руський?

Емігрантів не люблять. Звичайно, не тому тільки, що вони живилися на дурничку кавою й газосом по мануфактурних крамницях. Російська еміграція принесла до Туреччини розпусту й хорови.

В садах Серая я розговорився з турецьким офіцером. Мені треба було спитати шлях до монументу Кемаляпаші. Офіцер не тільки відповів на моє французько-турецьке запитання, але й почав обережно розмовляти французькою мовою.

Це було щось другого дня по приїзді. Чому б не поправлятися у французькій мові?

Офіцер, очевидно, міркував так само. Згодом виявилося, що ми обидва дуже важко розуміємо один одного і обидва потребуємо дуже солідної практики. Але нічого, балакали.

Побачивши в мене російську газету, офіцер спитав:

— Руський?

З досвіду в готелі я переконався, що в Туреччині, принаймні на сьогоднішній день, ніякої користі нема доводити, що ти не руський, а українець. Моєї лекції з галузі нашого національного будівництва портъе не зрозумів.

І офіцерові я відповів:

— Так, руський.

Офіцер насупився.

— Білий?

— Ні.

— А, більшовик?

І офіцер почав стискати мені руку.

Згодом у Ізмірі, знайомлячися з якоюсь персоною, я спитав:

— Виходить, що я — єдиний чужоземний журналіст на виставці?

Персона відповіла:

— На виставці нема ні одного чужоземного журналіста! Більшовики для нас — не чужинці.

І додав цей чоловік несподівано таке:

— Знаєте, я — прихильник імперіялістичної війни!

Я здивувався. Він пояснив:

— Бо, хоча через імперіялістичну війну Туреччина багато втратила — персона зробила рух до мапи, — але за те турки придбали такого друга, як Росія!

Ну, я це все ж таки мусів вважати тільки за східній комплімент!.. А загалом — за весь час ніякої ворожости до нас ні разу не відчув.

Професія царового сина

За п'ять тижнів я бачив на Пері тільки одного турецького жебрака. Це був хлопчик років 12; він умильно прикладав два пальці до чола й мовчки кланявся.

Але російських жебраків—ясно.

Старушенція в хусточці сестри-жалібниці, з маленьким хрестиком. Тамбовський поміщик, що нагадує: «А сьогодні ввечері ви мені, дітоньки, ще не подавали». Сліпий парнюга перед костюлом твердить французькі слова з ярославським прононсом: «Же сві з'авегль, доне муа кельк шоз».

Я побачив увечері здоровенну спину в піддъовці. Товариші штовхнули мене:

— Дивіться! Імператорська кров.

Ми перегнали нащадка імператорів і зазирали в обличчя: кремезний дядько, руда борода, червона пика. Страшенно знайоме обличчя. Десь бачив. На фотографії?

— Син Олександра III. «Незаконний», звичайно. Непогано заробляє.

Коли багаті турки чи греки хочуть справити весілля або якесь там сімейне свято на аристократичний кшталт, вони закликають цього:

— Улаштуй усе, як при дворі твого батька.

Бідний дядько ніколи не бачив свого батька, ніколи не був у Петербурзі! Він—наслідок цареві втіхи десь на провінції. Але береться й улаштовує.

З того й живе.

До першої кляси

У Стамбулі трамвайні вагони мають дві кляси: перша й друга. Для кожної кляси окремий вагон.

Вагоном першої кляси проїзд коштує на дві копійки більше на станцію. У першій клясі—шкур'яні лави, а в другій—дерев'яні. Іншої різниці нема.

Всередині. А зовні—різниця в кольорі.

Вагони першої класи—червоні, другої—зелені.

Досі Туреччина була держава другої класи, мавши зелений прапор пророка. Тепер вона намагається перейти до першої класи, і прапор у неї—червоний. Залишився білий півмісяць, що визирає з червоного тла. Але чи надовго?

Щиро бажаю молодій Туреччині швидше їхати першою класою.

НА БОСФОРІ

Два морські шляхи ведуть до столиці візантійських імператорів і турецьких султанів. Через Дарданели Мармуровим морем—один. І другий—з Чорного моря через Босфор.

Я їздив обома. І під'їздив, і від'їздив.

Надзвичайно хвилює Стамбул з Мармурового моря. Коли ми відійшли від пристані Сіркеджі, щоб їхати до Анатолії, було якесь свято. Світилась Ілюмінація довкола монументу Кемалю, світилась якась нова арка на островку Леандра, овіяному легендами трьох народів, але найкраще за все були освітлені мінарети. По різних кварталах Стамбулу (власне-Стамбулу, не Пері), на різноманітній височині світилися вогнені кільця мінаретових бальконів. Що далі ми підходили, то виразніше малювались у повітрі ці вогнені кільця, бо згодом не видно було ані мінаретів, ані мечетів, ні звичайних міських будинків, а тільки вогнем гаптовані кільця, що висіли в нічному небі.

За тиждень ми цим самим шляхом повертались до Стамбулу. Але був день. І от, коли вже десь позаду лишився острів Мармара, перед нами почали вставати в соняшному небі якісь стрункі вертикалі. Ліворуч біг європейський берег, ми бачили віденський експрес із чотирьох

тільки вагонів, що летів із Стамбулу. Ліворуч визирали димарі Сан-Стефано, міста двічі історичного, бо крім відомого трактату, воно вславилось ще й в історії турецької революції. Звідти молодотурки почали диктувати свою волю турецькому султанові.

Але ще далеко перед рогом Сан-Стефано почали вставати просто вдалечині оті туманні й стрункі вертикалі. Було так: хвилі Мармари плескались перед нами, сягаючи майже до обрію; десь надзвичайно далеко вони мусіли межувати з землею, але це було так далеко, що землі ми не бачили—і земля нам здавалась оцими самими світлозеленими хвилями Мармурового моря. І впрост над хвилями почали народжуватись абрисі мінаретів, немов романтична сторожа старої столиці висіла над містом у повітрі, піднеслась у повітря, щоб краще вартувати.

Наша «Адана» посувалася з швидкістю не більшою як 10 вузлів. Це робило народження мінаретової сторожі якимсь непомітним. Сірі мінарети—ми вже почали розрізняти чотири мінарети Ая-Софії, шість мінаретів Ахмет-султана. І коли ми переконались, що то не фата-моргана, а живе місто, коли ми почали впізнавати мінарети не тільки Ахмет-султана, але й Фаті, розвіялось чудо й ми виразно побачили, як поволі мінарети й мечети починають спускатися додолу.

За годину чарівна панорама Стамбулу розкрилась на всю широчінь. Мінарети й мечети накопичувалось безладно, там і тут, немов велетенська рука раз-у-раз кидала їх,— і вони виростали по всьому Стамбулу. Стамбул—на горі. Всю гору всіяно мінаретами: Їхні стріли перерізують увесь обрій.

Як хочете, а картина зворушлива й хвилююча. Величнійшої панорами, складеної не з мас, не з людей, а з будинків і неба, я ніколи не бачив і, очевидно, не побачу.

*

А Босфору, уявіть собі, я не помітив.

Добре було мандрувати отим Лоті й Готье, бо вони, такі мандрівники-письменники, приїздили до Туреччини, як до завойованої країни, і їм не треба було турбуватися за якісь там формальності.

Поперше, в'їзд до Босфору я проспав. Вийшов на палубу щось о 5-ій годині ранку, коли ми вже стояли на рейді в Каваках. На горі розкинулось якесь містечко—чи то Румелі-Кавак, чи то Анатолі-Кавак. Румелія — Європа, Анатолія — Азія. Але пароплав повернувся так, що я аж ніяк не міг зорієнтуватися і не знав, куди дивлюсь: до Азії чи до Європи.

Згодом приїхав лікар, зайшов до капітана й за п'ять хвилин вийшов із якимсь пакунком у руці. Мене запевняли, що то було два фунти ікри, чорного кав'яру Азриби, і запевняли ще, ніби жадна операція подібного характеру не відбувається без участі продуктів Азриби. За кілька тижнів, на Ізмірському ярмарку я бачив, як пожадливо дивились одвідувачі на бочку з кав'яром, виставлену в нашому павільйоні. Була в тих поглядах навіть якась побожність: ікра—надто рідкий і дорогий делікатес за кордоном. Повернувшись додому, я зайшов до Азриби, подивився на бочку з кав'яром і хотів викликати і в себе таку побожність. Та не вийшло: очевидно, нічого не дало мені перебування за кордоном, і не прилучився я до європейської культури.

Лікар збіг трапом, оптимістично помахав капітанові рукою, і ми спустили жовтий карантинний прапор. Тепер треба було чекати на візиту поліції.

Незабаром поліцаї приїхали на двох катерах, зайшли до кают-компанії, і почалася перевірка документів. Ця перевірка зайняла увесь час аж до самого майже Золотого Рогу. Дві години! Дві години ми сиділи в кают-компанії, чекаючи своєї черги, щоб відповісти про батькове ім'я,

про місце народження й мету подорожі. А довкола мала розгортатися чарівна панорама Босфору, як свідчить хоча б П'єр Лоті:

«Коли від гирла Чорного моря спускаєшся до Константинополю, чарівна, широка панорама Босфору розгортається ступнево з наростанням пишноти, досягаючи повного апотеозу там, де відкривається Мармурове море; тоді ліворуч, в Азії красується Скутарі, а праворуч, над мармуровими набережжями й палацами султанів, підноситься величний профіль Стамбулу, в короні маси мінаретів і бань».

Тпру! безперечно помиляється П'єр Лоті. Поміляється й інший автор, в якого читаємо:

«Залишаючи темні хвилі Чорного моря, пароплав увіходить у вузьку Константинопольську протоку — Босфор. Здається, поза гострими скелями, що чатують при брамі Сходу, лишилось усе гарячкове західне життя з його муками, сумнівами й важкою боротьбою. Тут усе дхне спокосм і миром»...

Поміляються обидва. Поперше, яка пишнота? Щоправда, одягнені турецькі поліцаї досить чисто, але особливої пишноти я на них не бачив. Не те, що, наприклад, в Румунії, де я з півгодини не наважувався підійти до поліцая, бо вважав його принаймні за члена царської родини, ще й заслуженого в трьох війнах. Нема жадної пишноти на Босфорі!

Подруге, панорама була зовсім не широка. Панорама мала 12 кроків завдовжки й 10 завширшки. Далі вже були стіни кают-компанії. І зовсім не розгорталася ця панорама, а беззмінно перебувала на місці. Аж набридло.

Спокій і мир... Ну, знаєте, не скажу! Коли вас 26 чоловіка зженуть до тісенької кают-компанії маленького

пароплава та перегортаючи ваші пашпорти, почнуть робити вам іспита з вашої біографії,—жодного спокою, ніякого миру не почуватимете. Не лишиться позаду гарячкове життя з сумнівами й боротьбою, а навпаки: в гарячку вас вжене проклятуший сумнів:

— За віщо ж боролись?

Дві години тяглась ота чарівна панорама. Поліція розпитувала про дату народження, покурювала радянські цигарки, а я вираховував:

— Коли мені стільки й стільки років, та з цього відрахувати 27, то вийде...

І виходило, що я народився 1804-го року.

Шкода мені старих письменників. Як можна так помилялись? Єдину причину бачу хіба в тому, що вони в'їздили на власних яхтах, а я — на скромному пароплаві, навантаженому цементом.

За дві години, дізнавшись, що пашпорти на руки мені з якихсь міркувань не дадуть, я вийшов на палубу.

Ми стояли в юрбі пароплавів різних націй. Гули гудки, верещали сирени, закривали небо клубки диму.

Одна з моїх попутниць—чоловік її на економічній роботі в Туреччині, і вона удає з себе серйозну ділову особу—вийшла разом зо мною на палубу.

— Стамбул нагадує мені великий промисловий центр у Донбасі,—сказала вона, примруживши очі, — дивіться, скільки димарів на обрії!

На жаль, то були не заводські димарі, а мінарети мечетів. Я розчарував товаришку.

Але чекайте, товаришко: незабаром, як остаточно скине кайдани романтики молода відроджена Туреччина, посунуться з обрію мінарети й дадуть місце димарям заводів.

На цьому місці в мене кардинальна розбіжність з Лоті, Готье й Фарером... Вони бо сподіванку бачити димарі

замість ов'яних чарами легенди мінаретів вважали б за найбільшу образу для національної свідомости турецького народу. А мені чомусь здається, що й нарід турецький охоче б уже бачив на місці поетичних мінаретів—такі ж стрункі вертикалі прозаїчних димарів.

*

Я познайомився з Босфором трохи згодом.

— Поїдьмо до Бебеку,—сказала мені моя знайома.

Ми їхали в швидкому натовпленому трамваї щось біля години. Я майже весь час стояв на ногах, нахилиючись, щоб поглянути через вікно на вулиці, напівосвітлені, брудні, не такі вилизані, як у Пері. Це не така романтична подорож, як на власній яхті Сутінки, але прозорі південні сутінки, зустріли нас на останній станції, де вагон зробив коло й спинився.

Ми пройшли маленьким базарчиком, таким, як я бачив в Еюбі, таким, як скрізь на околицях Стамбулу. Праворуч плескався Босфор і чорніла силуетка мечету. Ми пішли ліворуч, зайшли у якийсь садок, де при столиках люди пили газос, і крученою доріжкою пішли на гору. Довелось перестрибнути якийсь рівчак, доріжка вела вище й вище і кінець-кінцем ми, стомлені, майже впали на колючу траву. Так ми обернулись обличчям до Босфору, що його раніше не бачили, плентаючись угору.

Здається, біля Бебеку найвужча частина Босфору. Впрост перед нами величним суворим амфітеатром розкинувся темний берег Азії, де не-де всіяний вогниками, рідкими вогниками якихсь будинків, що в темряві південної ночі здавалися носіями незнаних таємниць. Босфор шумів. Блищала під вогнями ширкетів його темна вода. Ширкети проходили просто, а то й плентались од берега до берега, як на Золотому Розі.

Раптом почувся якийсь спів—високий і різкий голос. Перед тим я ще ніколи не чув муедзина й не міг зрозуміти, хто, про віщо й навіщо співає.

Чим не містика: співає про щось, йому тільки потрібне, муедзин, плескаються темні хвилі Босфору, дзвонять трамваї нанизу, і то запалюються, то згасають вогники на азійському березі. Ми притиснулись один до одного й майже мовчки, не говорячи, сиділи так довго, довго. Не хотілося покидати цього горбочку над Босфором, де я вперше почув, як дивно впливає ота мішанина Азії й Європи, що я її потім спостерігав майже на кожному кроці, майже в кожному вияві турецької сучасности.

Можна було говорити чимало поетичних слів під акомпанімент муедзинового співу й плескотіння Босфору; можна було викликати в себе чимало поетичних думок; але не хотілось і цього. Хотілося просто сидіти отак, охопивши коліна руками, притиснувшись плечем до випадкового друга й дивитись на вогники з Азії, що відбивались у хвилях Європи.

Трамваї почали дзвонити рідше, і ми побігли наниз, щоб не спізнитися додому.

ПО ВРАЖІННЯ

Повз мене пройшла людина. Звичайна собі людина на двох ногах. На цих же ногах калоші (дощ) або нема калош (теж дощ, але людина ця калош не має). Ну, яку увагу я зобов'язаний звертати на цю людину, коли вона зні чим не різниться від загалу? Жадної.

Так це—вдома. А коли поїхав по вражіння, то якраз тому, що по вражіння поїхав, мусиш:

1. Зфотографувати цього чоловіка поглядом.

2. Знайти щось особливе, що визначає його серед інших.

3. Залізти йому в самі печінки, взяти його погляд на матеріялістичний світогляд та уявити, чи вдома в його примусове господарство (сам розпалює поламаного примуса), чи може соцстрашне (за хатню робітницю до соцстраху платить).

4. Узагальнити його. Це вкупі з § 2 зветься: виправдання; треба ж бо чимсь виправдати встромлення тієї чи іншої людини до оповідання.

5. Знайти йому відповідне місце в твоїх вражіннях.

Людину розпотрошено, розглянено, зважено на мікрометричній вазі, перемито їй кишки і знову зацеровано.

Тепер ти — спокійний і можеш одпочити, подивитись, скажімо, як заходить сонце.

Здається, що з того що заходить? Просто собі заходить—і край. Так ні: ти зобов'язаний—

1. спостерігти всі фарби на небі,
2. спостерігти всі фарби на морі,
3. додати тих фарб, що їх бракує для краси за середнім уявленням і
4. знайти вражінню від цього сонця + море відповідне місце серед решти вражінь.

Коли це зроблено, коли сонце так занатомовано, як ту людину, записуй до зошиту й спостерігай далі.

Ти ж бо по вражіння поїхав, щоб вони попропадали зовсім... І де вони раз-у-раз беруться на твою голову? То сонце, то якась хвиля особлива, то кілька перехоплених мимоводі слів між пасажирами...

Думаєте, так легко, так просто мандрувати, коли їдеш по вражіння?

Якщо за тобою хоч кілька років літературної праці, якщо читач зник протягом цих кількох років хоч раз на тиждень, ну — хоч на місяць — зустрічати твій підпис у газеті,—горе тобі! Сиди вдома й не рипайся. Кожний твій крок, що виходить за межі дозволеної тобі норми поведінки (цю норму встановлює для кожного мовчазне погодження загалу), береться на облік.

Увесь жах своїх обов'язків перед нащадками я відчув ще в поїзді, коли вперше за дові місяці мав змогу не турбуватися про тези, промови, резолюції, прикінцеві слова, проценти досягнень, парламенти й кабінети, — про все те, що, поскидане в купу, зветься сьогоднішнім номером газети. Спочивав я точно 4 хвилини. На 5 їй:

— А, їдете таки? Ну, їдьте, їдьте. Побачимо, що напишете. Де взяли аванс під вражіння?

— Які вражіння?—я боязко подивився на свого сусіду.

— То ви ж їдете кудись не туди, куди всі? Вражіння мусять бути цікаві. Неяже не напишете? Ну, почитаємо...

І от уже на пароплаві, вже на 5-ій годині мандрівки я почав заєдрити всім попутникам.

Щасливі! Вони витрачають свій час, як хочуть. Вони не думають про жах повороту, коли придуть товариші, обступлять і:

— Ну, як?

Пікантна дама їде на побуття до співробітника торг-предства. Вона мріє про закордонні конфексьйони. Вона студіює за кишеньковим словником такі потрібні слова, як панчохи, пантофлі, шовк... Вона вже питала мене:

— Як буде французькою мовою інгалятор? Знаєте, для обличчя... В словнику нема.

Новопризначений спец. Він розшукує по пароплаві своїх четверо дітей, що їдуть з ним разом на посаду. Діти порозлазилися десь по сходах і трюмах, бідолаха вже з годину їх витягає одне по одному. Витягне дочку Лялечку, а дочка Галочка вже десь зникла... Своєчасні, цілком своєчасні тези про краще ставлення до спеців, бо досі наша влада, очевидно, мало цікавиться родинним станом службовців... У всякому разі, відряджуючи цього за кордон, не цікавилась, якого віку його діти, скільки з ним поїде. Не цікавилась, аж поки не почали йому виписувати підйомні. Ну, а тут уже пізно—ордера на 5 членів родини підписано, в наказі призначення пройшло. Бідолаха тепер і має клопіт із чотирма малюками, дружиною, ще й з нянькою (одне—немоваля)...

От у німців цікаво: там тепер за кордон посилають тільки бездітних і неодружених; кажуть, німецький уряд виходить тут з якихсь міркувань якоїсь економії, а я

думаю, що це—від культурности й гуманности німецької нації.

Турецький негоціант сидить у кают-компанії і робить якісь підрахунки. Або він общитав Наркомторг, або його Наркомторг общитав. Є, значить, чого полічити. Як сів у Одесі, так і підвівся тільки за 36 годин—коли ввіходили до Стамбульського порту.

Кілька хлопців і дівчат-сіоністів бурхливо сперечаються про перевагу ідеології д-ра Герцля ще над кимсь і про те, чи були Казанова й Каліостро євреями, як це твердить книжка «Знаменитые евреи».

Товста дама непевного віку (від 24 до 42) страждає на морську хворобу...

Кожний розважається на свій смак.

А я сиджу в кутку палуби, пильно дивлюсь на це все і страшенно боюся, що забуду, поки почну писати. Мені навіть морської хвороби неможна, бо вона в мене колись була, значить—відповідне вражіння вже є і не варто знову витратити на нього час. Треба ж якнайекономніш укластися в 5 тижнів подорожі. Я думаю про те, чи є в українській мові слово «палуба» і чи не доведеться вживати польського «пюклад» або незграбного татарського «чардак».

Я не маю права навіть гордувати всіма, як той німець, що повернувся спиною до пасажирів і дивиться кудись.

Тільки німець з'явився на палубі—почав із презирством ставитись до всіх.

Ну, ми, більшовики... Нами німець, звичайно, гордує: варвари, злодії... Турків він зневажає, бо дикуни, хоч і їде до цих дикунів десь заробляти собі нелоганий кусень хліба... Двох італійців і американця він поважати не може, бо вони, здається, євреї з походження... Сіоністи—про їх і мови нема, бо то якісь чудаки, що їдуть до обітованої землі, чорт зна чого й куди пруться... Природа зробила

німцеві несподівану прикрість: на обрії, куди він пильно вдивлявся, шукаючи далекої своєї країни цивілізації й чистоти, раптом з'явився місяць. І був він такий червоний, що німець з огидою повернувся й попростував до каюти...

Не повелося німцеві...

А мені гордувати? Коли хочеш якнайбільше вражінь муσιш їх поважати, а не з презирством хоч до чого-будь ставитись.

Я не можу подивитись на море, на дельфінів, на чайок, щоб не підшукувати для них відповідних, але ще не вживаних епітетів. Ще як матроси витягли котвицю, я думав про неї й про силу інших морських термінів, що їх доведеться вживати (а чи знайдеться в мене вдома Станюкович?).

Мене вже жалкують. До мене не підходять, не чіпляються з розмовами, не розпитують, бо вже, здається, кожний знає:

— Не заважайте йому! Він набирається вражінь...

А вночі, коли вже гасять світло в кают-компанії, і пасажери, недовго побувши в комфортабельних каютах, чомусь починають вибігати на темну палубу, чухаючись і лаючись,—з правого боку зникає в морі ліхтар останнього румунського маяка. Я тричі вигукую «Руки геть од Басарабії», урочисто плюю в морську піну (з правого таки боку) і прилаштовуюся під єдиною лямпочкою на сходах— з олівцем і зошитом.

Важка роля—іхати по вражіння! Коли б у нас був такий жорстокий лад, як про це запевняють наші вороги, одним із заходів соціального захисту було б заслання по вражіння...

*

У дитинстві мріяли про далекі незнані краї. Гімназистами підходили до білетної каси на вокзалі й просили:

— До Америки, III класи, тільки без пересадки.

Виростаючи, вперше кохаючи, говорили своїй милій:

— Хочеш, підемо далеко-далеко?

Мила говорила:

— Хочу, любий.

Але далеко-далеко не йшли, в крайньому разі—до найближчого попа, а той відмовлявся вінчати без документів. Проте, мила не була в претенсії, щоб поїхати з милим далеко-далеко, треба було на хвилинку забігти додому, хоч ще одну стрічку до волосся захопити («ти не бачив моєї жовтенької? жовте мені страх як пасує!»), а там мама ганяла спатоньки. Милий чекав під ворітьми, слухаючи гавкання собак, а потім і собі йшов спати.

Захоплююче—щастя—цікаве—мислилось тільки десь у незнаній далечині. Свій гай не так вабив, як англійська яблунева алея при дорозі, що про неї вчитав у Дікенса.

Я виправдуюся? Я знаю, багатьох—несвідомих, але не байдужих—кидало у вир подій, фронтів, революцій оте саме солодке «далеко-далеко», отой потяг до незнаного, як захисний колір проти байбацтва, закиснення, міщанського сьогодні. А в тому «далеко-далеко» перетравлювалися, виростали, поростали свідомістю і навчалися свій гай і димар бачити цікавішими, ніж чужий асфальт чужого Берліну.

Я виправдуюся? Але коли заспокоїлися роки, а місяці й тижні почали знову бути місяцями й тижнями, а не бурхливими сторіччями, страшно було почути в собі давній дитячий потяг до незнаного. Що ж! Побачити чуже, щоб ще дужче любити своє—думка не погана й не встидна. Зважити чуже, щоб оцінити своє—хіба погано?

*

А чи не спадало вам на думку, що десь у Мелберні на березі океану сидить чоловік і мріє? Він сьогодні бачив у книгарні мапу якоїсь невідомої країни, а там такі незнані і тому солодкі й милозвучні слова:

«Харків», «Фастів», «Козача Лопань», «Першомайське»...

Сидить аястралієць—і солодким сумом наповнюється серце. Яка далека країна! Які таємничі назви! Скільки поезії, екзотики, запашної містики в цьому сполученні:

«Козача Лопань»...

Там люди невідомі і тому цікаві люди... Там будинки—невиджені і тому цікаві будинки... Солодким сумом наповнюється серце австралійця.

Бо він знає, що ніколи не побачить цієї мітичної й містичної країни...

Ви, що мрієте про Мелберні й Патагонії, екзотичні краї! Чи не спадало вам колись на думку, що патагонець мріє про Україну—незнану, екзотичну країну?

1

Ще на пароплаві вона мене просила:

— Ви мені покажете Стамбул? Ви ж його будете оглядати і навіть вивчати? Коли зазнайомитесь з ним добре, візьміть мене і покажіть екзотику.

Кілька раз вона ніяк не може вибратися. Я заходжу, пропоную піти до Стамбулу, показую його фотографії, що встиг уже поробити, посилаюсь на те, що часу мало— скоро поїду далі, в Азію, але вона дивиться не на мої краєвиди чудового міста, а в вікно й говорить, зідхаючи:

— Ні, сьогодні, на жаль, ще неможна.

Так кілька день. Я використовую цей час, щоб добре вивчити Стамбул, за двома бедекерами й пляном. Жінки— надзвичайно виможливі: і те їм розтлумач і те розкажи: А я вже знаю, напр., таємницю посольської криниці в Єді-Куле. Я вже посадив у калошу якогось їда при Ая-Софії, що вперто твердив, ніби знаменитий відбиток кривавої руки на колоні—пророка Магомета. Я роз'яснив захопленням туристам, що не пророк Магомет заврював Візантію й конем по трупах в'їхав до храму, а султан

Магомет Перший. Отож його рука й лишилась на колоні кривавим слідом. Туристи дякували мені, а на гiда розсердились, не заплатили йому грошей і навіть бити намірялися. А я, вийшовши з мечету і зазирнувши до бедекера, пересвідчився, що султан то воно султан, але Магомет Другий, а не Перший.

Більш я до Ая-Софії не ходив. Чогось не хочеться. Взагалі—поставив хрест на Святу Софію—здійснив мрію слов'янофілів і Мілюкова.

Після кількох «сьогодні ще неможна» цієї жінки, я перестав до неї заходити й віддався новій знаді—Мармуровому морю. В дачному поїзді за 40 хв. я дістаюся до Флорії, а там—пляж, розтоплений мармур теплих хвиль. Там у мене два приятелі—кабінджі Михайло Володимирович і румунський громадянин Абрам Якович Фельдман. Вони так кумедно розпитують про радянський лад, плещуть такі дитячі дурниці, що я з великою приємністю проводжу й з ними кілька годин.

Та сьогодні, коли ми з нею зустрілись під час сніданку, вона сказала ображено:

— Чого ж ви не зайшли? Сьогодні такий прекрасний день! Я вже можу, нарешті, надягти мою блюзку з...

Вона каже, з чого зроблено тую блюзку, але я ніколи не розумівся на жіночих уборах та на матеріялах до них. Я не сперечаюся. Прекрасний день? Про мене, всі дні тут прекрасні на цьому прекрасному Сході. Не сперечаюся й тому, що не люблю, коли жінки на мене сердяться. Жінки—небезпечний ворог. Не дурно ж у Китаї завойовники-манчжури боялися жінок і не наважились змусити їх косу носити, ознаку рабства. Чоловіки носили, а жінки—ні.

З жінкою сваритися не варто: вона завжди може підбурити свого чоловіка проти вас.

Чоловік цієї—для мене людина корисна й потрібна. Я покійно сідаю з нею в трам, попереду почекавши на неї (очевидно, перебиралась у ту саму блюзку!) щось із півгодини.

— Що ж ви мені покажете?

Я роблю помилку. Першу.

— Поїдемо до Великого Базару, а звідти назад пішки повз Ая-Софію—до Старого Сераю. А там—в європейську частину Стамбулу.

Бо Стамбул, азійська частина (побутово, а не географічно) триєдиного міста, має й свою квазі-європейську частину. Біля Нового мосту, в кварталі Емін-Евну—великі європейські будинки, банки, великі магазини.

— Великий Базар? Ах, як це екзотично!

Ми беремо квитки до майдану Баязіда, щоб звідти пройти до Великого Базару.

Так, я роблю помилку. Першу.

Для мене Великий Базар, Буюк Чарші—велике збігвище всіх народів, що заселяють Туреччину. Тут, під кам'яним склепінням, у світлі електрики, серед мурів, що тягнуться за кілька кілометрів, різномовний натовп галасує, кричить, торгує й купує. Для мене Буюк Чарші—рештки старого Сходу, та давня екзотика, що про неї мріяв і що її не побачиш на європейських вулицях Пері, в портовому бруді Галати або хоч і на гарному Ат-майдані Стамбулу. Тут усе живе ще якраз тим своєрідним життям, що приваблювало мене з за моря. Вмирає це життя—йому може тільки роки лишилися.

Майдан Баязіда—трохи нерівний. У його горішній частині гарна брама блакитно-зелена. В її прольоті ми бачимо будинок військового міністерства (там тепер школа якась) і вежу Сераскеріяту. Перед брамою—фонтан і га-

зони. Ліворуч вулиця уносить трамваї до мечету Фаті, праворуч—мечет Баязіда, Голуб'ячий мечет. Через його двір, де спокійно миють ноги спокійні люди і спокійно куняють продавці пахошіа, ми проходимо в затишну кав'ярню—на вулиці, в кутку майдану, під деревами. Там п'ють каву, чай і палять наргіле. І це не такі палячі—турки, як малюють на олеографіях—бородаті, з широкою матнею, з кинджалами. Курять тютюн із кальяну звичайні, європейського вигляду, люди, не старші від 35-40 років.

— Ах, як екзотично!

Моя супутниця закоплено дивиться на кальяни.

— Спитайте, скільки треба заплатити.

— Це важко палити,—відповідаю,—у вас груди заболить. Це не як цигарку.

— Та я не для себе! Для брата в Київ повезу.

Тепер я розумію, що їй треба довідатися, скільки коштує те наргіле на продаж, а не для паління в кав'ярні. Я роз'яснюю, що тут наргіле не продають, тут не базар, а кав'ярня. Базар далі. Кав'ярня ж на Сході, як відомо, є осередок для...

Моя лекція переривається сердитим:

— Ну, то ведіть до базару, коли вже взялися!..

Через килим голубів, що вкриває останній куток цього затишного майданчику—килим трохи рідшає там, де нам треба пройти—повз три маленькі книгарні ми вступаємо в кривеньку вуличку—вона веде впрост до воріт Буюк Чарші.

По обидва боки вулички цієї—маленькі, в одне вікно крамнички, а то й без вікон рундучки з різними витребеньками. Галуззя винограду перекриває вуличку, майже темно. По крамничках горить електрика.

За три хвилини—Буюк Чарші. Я завжди якось містично хвилююсь, коли підхожу до Великого Базару.

Вона спиняється не далі й не ближче, як біля першого ж вікна.

Я тільки зібрався прочитати їй ще одну лекцію, як такий і такий султан Ахмед із відповідним номером (після випадку в Ая-Софії я вже обережніший з номерами султанів) на початку XVIII століття зробив Безестен, а потім прибудували до нього Буюк Чарші, тільки почав розповідати, обережно підшукуючи слова для перекладу вичитаного в бедерах на зрозумілу цій жінці мову, як десь позаду мене:

— Ахі

Виявляється, що я начитую свою лекцію двом турецьким хлопчикам, а вони тимчасом мацають мій фотоапарат. Супутниця ж моя стоїть, як укопана, перед першим вікном. Місткість цього вікна є одночасно й місткістю крамниці. На вікні кошик із кількома мундштуками.

— Ну, спасибі, що привели мене сюди. Якраз давно збираюся купити чоловікові мундштука.

— Дорога,—кажу я,—цих мундшуків можна купити, скільки хочете, під самим нашим готелем. Та, здається, цей самий хлопець і торгує там увечері...

— Що ви розумієте! Це ж надзвичайно екзотично — купити щось на східньому базарі.

Ну, хай купує щось. Зрештою, може й міркування економії важать. За цей мундшук тут хочуть 25 гурушів, а на Пері ми б заплатили 30, не менше. П'ять копійок виграємо...

Хай купує щось! Але це щось раптом зростає в необсяжний розмір.

Так, от моя перша помилка: з жінкою не можна ходити безкарно до тих місць, де продають і купують.

Мундштука куплено. Але далі—друге вікно, і там такі точнісінько мундштуки. Та їй здається, що вони якісь

Інші, і я маю доброго наганяя, що не повів відразу до «справжнього місця».

Кінчається, проте, більш-менш щасливо: вона пригадує, що ще для когось може купити мундштука, витрачає ще 25 копійок і заспокоюється. Але не на довгий час.

От я одволік її увагу від мундштукових розкошів тим, що кинувся за якоюсь жінкою в чадрі. З того часу як мені сказали, що жінок не можна фотографувати, я дивлюсь на це, як на спорт, і бігаю з апаратом за кожною туркенею, що носить чадру. А таких уже дуже мало навіть і в Стамбулі. Досі мені не щастило: або сонце не сприяє, або публіка навколо така, що не знаєш, як вони реагуюватимуть на твою сміливість. Тепер я нашвидку наготував апарата й побіг.

Моя супутниця боїться мене загубити серед чужих людей в незнайомій частині міста, без мови. Вона поспішає за мною.

Я забігаю поперед туркені, націлююсь апаратом і чую таке, від чого рука в мене тремтить, знімок не виходить і вже не хочеться ні знімати, ані взагалі ходити по екзотику. Бо я чую:

— Креп-де-шин. У нас 10 карбованців метр, а тут за 3-4 купиш. А може й фай-де-шин...

Я тетеревію:

— Який шин? який фай?

— Та от на цій...

Вона показує на чорну чадру моєї туркені. Туркеня вже встигла повернутися проти сонця, і фотографувати її нема рації.

З отакими пригодами підходимо під ворота Буюк Чарші.

Перша вулиця Великого Базару—жіночі й дитячі речі. Доводиться спинятися біля кожної крамниці.

Але не так просто спинитися біля крамниці на Сході. Спокійно стояти вам—не більше хвилини. Потім вибігає моторний чолов'яга і привітними жестами закликає вас усередину.

Вам нічого купувати не треба. Ви відходите від вікна, від принади. Але це не порятунок: принада не відходить од вас. Вона в образі моторного прикажчика йде за вами й намовляє зайти хоча б на хвилинку. Чемний прикажчик говорить по черзі всіма мовами, поки не натрапить на таку, що вам нею легше від інших лаятись.

Ви вилаялись французькою чи італійською мовою. Але це теж не порятунок:

— Навіщо месье (або сеньор) лається? Ви зовсім не зобов'язані купувати щось у мене в крамниці. Ви тільки зайдіть, спочиньте в холодку і випийте чашку кави. А між іншим поглянете на наші пантофлі для хати. Найкращі вироби в Стамбулі!

Вам не треба цих пантофлів. Не беріться розтлумачувати це спритному прикажчикові. Він не відчепиться од вас, аж поки інший, спритніший, не змінить його, пропонуючи вам хороші ковдри ціною в 10 лір і навіть дешевше.

Прикажчики на Буюк Чарші, очевидно, уявляють собі, що кожна людина не місцевого вигляду приїхала до Стамбулу разом на двох пароплавах: один порожній для тих пантофлів, ковдр і сувенірів, що ви в їх купите, а другий—аж до трюмів наповнений долярами чи іншою валютою. Але знов таки не спробуйте розтлумачувати чемним продавцям, що з вами тих пароплавів нема, що ви їх випадково не захопили з собою в подорож—це вас не врятує. Вам так само пропонуватимуть купити евесь Великий Базар.

Так ви й блукаєте по Буюк Чарші з різномовним почетом із кількох прикажчиків. Не лайтеся,—не допоможе.

Ви — чужинець, ви прийшли на Великий Базар, — значить, вам треба чогось купити і значить, вас треба залучити до своєї крамнички і здерти якнайбільше.

Моя супутниця зачарована й приголомшена, ходить за всіма прикажчиками, заходить до крамниць, торгує найрізноманітніші речі... В мене в голові вже нічого нема, крім цифр і цифр. Я машинально перекладаю цифри попиту й цифри пропонування, але й мені не вистачає сил. Я виходжу на вулицю і щоб забезпечити себе від продавцевих наступів, повертаюсь спиною до найшикарнішої вітрини.

А там у магазині, за допомогою жестів, цифр на пальцях і двох трамвайних квитків — один зелений, другий червоний — вона підшукує собі якусь сорочку.

Біля вітрини неможна стояти й спиною. Приємного вигляду людина підходить до мене, береться за капелюха і щось питає німецькою мовою. Вигляд у нього такий самий стомлений, як і в мене. Може, це теж турист, що до несхочу наївся екзотики. Почуваю до нього жаль, відповідаю французькою, що не розумію. Співбесідник вільно переходить на французьку й... запрошує до крамниці найкращих швейцарських годинників і грамофонів. Ну, який йолоп був би той чужинець, що купував би європейські годинники на турецькому базарі!

Я мовчки з такою люттю дивлюся на нього, що він одразу скисає й відходить.

А день сьогодні жаркий. Задушно навіть під кам'яними стелями базарних вулиць Сорочка в мене мокра, але скинути піджака не наважуюся: я — європеєць, а європейцям належить ходити в піджаках. Досить і того, що вийшов із дому без жилетки. Я тут скидаюся на великого революціонера й реформатора: іноді навіть без капелюха по Пері ходжу.

Добре було б на Флорії сьогодні...

Але що сталося з гарною блюзкою моєї супутниці, тією самою новою блюзкою незрозумілого кольору, що через неї я так довго не міг почастувати своєю знайому екзотикою? Блюзка—в рожево-зелених потьоках. Ну що ж, моя супутниця має нахил до цих фабр—хай радіє з надійности закордонного матеріялу. Так, блюзка була досі незрозумілого кольору, але присягаюсь, що не червоного й не зеленого.

Я мовчу. Хай.

— Чого ж ви стоїте? Ведіть далі.

Веду далі. Ми проходимо повз кам'яні вулиці ковдр, завулки якогось шмаття, проспекти дорогоцінностей, вулиці дешевих штанів і—окремо—вулиці дорогих штанів. Ви думаєте, що хоча б дешеві штани не притягли уваги моєї супутниці!

Ще екзотики?

Навтоп різноманітний, різнорідний, різнобарвний, різномовний—просто різнорізний. На перехрестях стоять кошки із скляним посудом і спочивають продавці солодкого. Ми йдемо нижче й нижче й підходимо до Безестену, сходу на Сході.

Досі ми мали справу з продавцями греками, вірменами левантинцями. В європейських крамницях (двері є, вікна чи вікно, прилавок—значить, Європа) до нас вибігали прикажчики, трохи не в кишені всовуючи крам. Тут, у турецьких кварталах міста базару, вітрини винесено—на вулицю, безладно накопичено—чого тільки не накопичено?

Старовинні ржаві кинджали, старовинні годинники давно померлих англійських капітанів, футляри до цих годинників із напівстертими написами, люльки, світильники, ліхтарі, побиті статуетки—і ще щось, для нас незрозуміле,

вде, очевидно, комусь потрібне, бо продається тут. А може колись було потрібне.

І якась тиша—дивна після гамору й пекла довгих вулиць Буюк Чарші.

Кожна крамничка --сама собі історичний музей.

Спинаємося біля одного такого музею. Звичайно, вона спиняється, я тільки стою скромненько позаду і з радісною злістю чекаю, що воно з того буде.

3

За хвилину моя інквізиторка вже встигла перемацати з десятеро люльок, годинників і обдерла собі манікюр, намагаючись одкрити якусь мідяну річ—так, середне між кальяном і моделю передісторичної шхуни. І раптом її войовничо-купувальний настрій падає. Вона вже не кричить своїм мелодійним голосом, а питає стиха:

— Чого ж він мовчить?

Ми обидва — вона боязко, а я іронічно — дивимось на чудного продавця. Він сидить над цим усім угорі на купі порохнявих килимів з чашкою кави в руці. Цей дідуган сьорбає каву, дивлючись понад нашими головами кудись, немов і не ми чінаємо його поламані годинники й плямисті кинджали.

Йому ж і гадки нікотої, що я вже знаю таємниці цих антиків. Ба, мені вже відомо, що плями на кинджалі—не кров жахливих убивств, а просто ржа, що якінебудь мармурові голівки—не з руїн Магнезії, а зроблено їх у Берліні чи в Нюренберзі,—щоправда, з точним дотриманням і наслідуванням античних зразків. Німеччина має цілу галузь індустрії, постачаючи її на весь Схід. Для Єгипту є справжні скарабеї, а може й натуральні мумії, для Туреччини—килими з гаремів Махмуда № (обережніше з номерами); для Індії — справжні оправы з-під діамантів

Великого Могола.. Це все справжнє—і все це виробляється в майстернях Німеччини. Але туристи купують. Я сам уже встиг купити якусь перську мініятюру.

Та навряд знає це спокійний продавець—бо ж стою тут, а не обминаю його крамничку-музей. І він все ж таки не цікавиться нами—покупцями. Щось не зовсім звичайне для східнього базару.

— Чого ж він мовчить?

— А ви спитайте сами. Чого б ви хотіли купити?

Питання дурне. Вона б усе хотіла купити. Я сам знаю, що вона відповість:

— Оце й оте! І ще—оце.

Раніш я ніколи не думав, що людина може схотіти таку силу купити.

Вона питає про поламану люльку звиклою формулою:

— Кач пара? скільки коштує?

Турок вибачливо дивиться на неї й говорить:

— Он ліра.

Уся ціна цій люльці—ліри зо три, я такі вже десь бачив. Продавець запрошує десять. Я це перекладаю й додаю свою скромну думку, що треба торгуватись. Отже знову звиклою формулою пропонуємо:

— Бір ліра!—одну ліру.

Моя супутниця чекає, що після такого брутального зменшення ціни в десять раз, після цієї образи, продавець скочить із місця, візьме її за руку й почне доводити, ніби це найкраща люлька в усьому Стамбулі,—що в Стамбулі?.. у всьому світі!—і що він тільки для неї—так, для неї!—призначив таку ціну, а втім може зменшити її до 8 лір. Вона запропонує тоді 5 лір, він зменшить до 6-50, потім не зійдуться в 25 гурушах, і вона не купить люльки, як досі за кілька годин не купила взагалі нічого, крім отих двох мундштуків по 25 копійок. Вона бо тільки приці-

нюється, торгується, і мені вже починає здаватися, що для жінки процес торгу-купівлі — момент, немов сексуального характеру, з такою болючою насолодою вона це робить. Ось і перед цією непотрібною їй річчю вона стоїть напружено, тремтять ніздрі, палахкотить обличчя—ну, зовсім коханка, роздягшись, перед любим. От зараз він скаже...

Але він нічого не каже. Ми чуємо тільки характерний звук, що означає:

— Йок.

Ах, цей «йок», ця турецька манера говорити «нема». Це робиться так ніжно й приємно. Чи не від нього й дієслово «йокнути»?

Щоб сказати «так», турок робить майже горизонтальний рух (не вертикальний, як у нас) головою праворуч, промовляючи «евет».

Але слово «йок», тобто «нема», або й «хаїр»--«ні» — не вимовляється. Турок підводить голову вертикальним рухом, закриваючи очі й цокаючи язиком. Цей вищелк трохи нагадує слово «йок». У ньому—якесь уболівання, якась вибачливість, не брутальність звичайної відмови.

Я почув «йок» і знаю, що наш турок закотив очі, підвів голову й дивиться вибачливо.

Цей вибачливий погляд моя супутниця зустрічає цілковито розгубленим зором і відступає перед непохитною фатальністю того «йок». Еге, турки не так, як вірмени з ними не жартуй.

Доводиться йти далі.

І коли ми відійшли кілька кроків, чуємо навздогін спокійне:

— Евет, ефендим. Бір ліра.

І ще кілька спокійних слів, що, очевидно, підкреслюють згоду продати десятилірову люльку за одну ліру. Тільки, мовляв, для вас.

Так торгують на Сході.

Люльки ми не купуємо, йдемо собі, а озирнувшись я бачу, як продавець спокійно п'є свою каву.

Так торгують турки. Система така сама: правлять вдесьтеро, але метода трохи інша—без гвалту, без сіпання, без реклями. Східня гідність:

— «Йок» і «евет».

Чи не екзотика?

Проте, цієї й подібної екзотики мені вже досить. Я шахрую—боковою брамою, не пройшовши ще всього Буюк Чарші, виводжу свою супутницю на вулицю, на сонце, не таке гаряче, як дихання натовпу в кам'яному місті-базарі.

Ми просуваємося цією вулицею наниз до мечету Валідеджамі, щоб перейти через Золотий Ріг і повернутись додому після чотиригодинного тинання по крамницях. Це дуже жвава вулиця, повна крамниць з виробами із штучного янтарю, з посудом, з галантерією, перкалевими килимами по карбованцю. Тут є східня екзотична тканина... найкращих італійських і німецьких фірм.

Бурштинові чотки—це ж справжнісінька екзотика! Як же можна приїхати із Стамбулу і не привезти чоток із підробленого бурштину? І було б дуже нудно, якби я розповідав далі про мої страждання й біганину по крамницях. Я прощаю цій жінці її-знушання—і ставлю крапку.

Та перед крапкою—трохи про те, як я все ж таки з екзотикою своєю сів. Коли ми вже поверталися через Мисир-Чарші (Єгипетський базар) до Нового мосту, моя супутниця строго подивилася на мене й спитала, як на іспиті:

— Все показали?

Я промовчав.

— А Роздебак де?

Який Роздебак? Слово не турецьке. Це не подібне до назви мечету, вулиці, чи майдану.

— А ну, подивіться до вашої книжки!

У бедекері нема.

— Не знаєте? А ще нахвалявся, що вивчив Стамбул. Роздебак—це ж у Стамбулі... Так не знаєте?

Я не знаю.

На новому мості перед нами—Європа кварталів Галати й Пері, поза нами—екзотика Стамбулу. Моя знайома спинилась і озирається. Ага, зробило таки вражіння місто померлих султанів... Вона немов прощається з дивним містом. Я вже не ненавиджу свого ката й ладен все вибачити.

Моя супутниця дивиться задумливо на мечет Ёніджамі й говорить:

— Забула купити! Пасту до зубів.

Ми повертаємось, заходимо до першої крамниці й купуємо якоїсь поганої пасту за 40 копійок. На тому кінчився мій трудовий день.

Увага: на Пері найкраща паста коштує 20.

Прощай, екзотико.

4

Обідали в різних кімнатах. Я чув, як вона говорила чоловікові:

— Йолоп! Убив собі в голову, ніби все знає. Нічого він не знає.

Про кого б це?

— Водив, водив по Стамбулу, а де Роздебак, не знає. Пішла б із нашою модисткою, то принаймні потрапили б одразу до універмагу. Ну, не Роздебак, хай би до іншого повів. У Стамбулі ж усе дешевше. А то нічогісінько не знає, перкалю від шовку не відрізнить...

Прощай, екзотико!..

У ТУРЕЦЬКОМУ ТЕАТРА

Серйозного турецького мистецтва театрального я не встиг побачити. Кінчалося літо, ще не почався сезон, і мені довелося задовольнитися випадковими вражіннями від халтури, подібної до звичайної літньої халтури по всіх країнах.

Нас закликано було на свято обрізання. Релігійні обряди ще й досі виконується, і хлопців певного віку (не пам'ятаю точно, 13 чи 14 років, можете поглянути до енциклопедії на слово «іслам») змушують до цієї неприємної операції.

Обрізання—свято для родини. Родина мусить супроводити його веселими забавами для гостей. І тому, що це коштує дуже дорого, благодійне товариство «Чорноний Півмісяць» щороку влаштовує цей обряд і це свято для найбільш бідніших родин.

Того дня мали обрізати щось не менш як сто хлопців. Після операції призначена була якась вистава.

Ми одержали запрошення на це свято, і довго вели дискусію, чи можемо ми, радянські громадяни й комуністи, бути присутніми на релігійному святі. Сперечалися ми так довго, що коли більшістю голосів вирішили, що можемо

ризикнути, уже спізнилися до самого обряду й потрапили в містечко Каді-кей (село судді) якраз під час перерви між обрядом і виставою.

Нас було четверо: крім мене, був ще один російський письменник, що випадково на той час потрапив до Стамбулу, повертаючись з Європи, потім моя знайома й перекладач. На каїку ми приїхали від Нового мосту через Босфор до Каді-кею, якраз на тому місці, де хвилі Босфору вливаються до Мармурового моря. Мене здивувало багато таксі, що стояли в азійському містечку. Потім, мандруючи по Анатолії, я вже не дивувався. Навіть у далекому селі десь біля станції Сельджук, за 77 км на південь од Ізміру, ми знайшли кілька таксі.

Ми не знали точно назви дільниці Каді-кею, де мало бути свято, але перекладач пам'ятав, якими вуличками пройти туди. Тому ми не наймали авто, а пішли пішки: знов таки через типовий турецький базарчик і через маленькі заборонені й спалені сонцем вулички.

Свято відбувалося в якомусь садку, подібному до наших літніх клубів. Ми швидко знайшли його, бо вхід до нього був уквітчаний маленькими паперовими прапориками й великими національними прапорами—червоними з нашитим білим півмісяцем.

Нас дуже гостинно зустріла адміністрація благодійного товариства і зараз же ми посідали на почесних місцях.

Вистава мала бути на відкритому місці. В глибині садка стояли ліжка з хлопцями, що оце зараз зазнали тут неприємної операції. Хлопці лежали під ковдрами, а над ними висіли килими. Мене дуже вразив один килим, зроблений на зразок великої п'ятилірової банкноти. Місця для публіки зроблено чотирикутником. У першому ряді одної з його сторін ми сіли між президією товариства.

Спочатку нам давали пояснень, але згодом я помітив,

що моя товаришка, яка з самого початку практикувалася в турецькій мові з якимсь серйозним дідуганом, очевидно, головою товариства, раптом перестала говорити.

— Спитайте його, — звернувся я до неї, не пам'ятаю вже через що.

— Здається, я зробила нетактовність, — прошепотіла товаришка, — він припинив розмову й не хоче зі мною говорити. Очевидно, я помилилася: називала його ввесь час «ефенді», а треба говорити «паша». Я не знала, що це така шановна персона.

Декорацій сцена — тобто вільне місце всередині чотирьох кутника глядачів, — не мала жадних. На сцені поставили маленького столика, а в кутку за другим таким звичайним кав'ярневим столиком сіли два музики: один із якоюсь мандоліною, другий — із чимсь подібним до флейти. Тоді мені називали ці струменти, здається — тарі й зурна, але напевне не пам'ятаю.

Музики пограли щось жалібно, і на сцену з якоїсь буди поза глядачами вийшов артист.

Це була якась мішанина побутового театру з мольєрівськими викрутасами. Виходив артист у національному, вже застарілому тепер убранні і говорив довгого монолога. Потім виходив другий — у подібному вбранні. Перший його не пізнавав. Починалась довга розмова, з натяками з якимись дотепами, яких я, звичайно, не розумів, а публіка од них щиро реготалася. Нарешті перший пригадував, що він сусіда другого, і навіть батька його добре знає.

Один з артистів «зникав», тобто просто сідав серед глядачів, а то й притулявся собі до дерева. Виходив інший артист — і починалась та сама комедія із взаємним непорозумінням і взаємним невпізнаванням. Були артисти трагічного ампліа, були й коміки — навіть тільки з'явлення їх на сцені викликало оплески й регіт глядачів.

Жіночу роль виконував чоловік. Жінка ще й досі не виступає прилюдно.

Були дуже примітивні трюки. За п'єсою, мала надійти ніч. Принесли свічку, запалили й поставили на столику, один із виконавців писав якогось листа, а другий підкрадався ззаду й раз-у-раз гасив свічку. Очевидно, після цього мала бути повна темрява, бо писак не помічав жартівника, що сховався поза його стільцем. І це—о 6-ій годині вечора, в проміннях вечірнього сонця. Було так видно, що я навіть міг фотографувати.

І публіка була так само примітивна, як і п'єса. Одним цікавий хлопець років десяти весь час бігав через сцену й заважав артистам. Адміністрація його відганяла, але не допомогло. Одна з мізансцен так і зфотографована в мене з отим хлопчиком-глядачем поміж артистами.

Вистава тяглася довго.

Змісту п'єси мені не могли розповісти ні моя товаришка, ані перекладач. Вони говорили, що це якась старовинна п'єса, але артисти додавали чимало від себе.

Коли скінчилася вистава і публіка поволі розходилася по садку, почався... чарлзтон. Це буквально приголомшило мене. Тільки п'ять хвилин пройшло з того часу, як поважні артисти повагом розплутували на примітивній сцені серед примітивних глядачів якусь дуже примітивну інтригу... І раптом—отой танок рафінованого Заходу.

Мені зробилося неприємно, і я загітував товаришів поїхати додому.

Повертаючись, ми потрапили в чорноморську течію, і більш години пробовтались на Босфорі. Кажуть, що то дуже небезпечна течія і що дуже часто кайки в таких випадках перевертаються.

Здається, дня за два потім ми потрапили до іншого театру—в Галаті.

Був день свята авіації. Ще напередодні в Стамбулі я почув кумедне сполучення «Аеробайрам». Це як «Авіоводохрещі». Байрам—релігійне свято. Вдень був великий парад на майдані Таксім, я бачив і фотографував увесь генералітет, а потім—щось подібне до карнавалу. Маршували навіть гімназисти й поліцаї, на машині везли модель земної кулі, опоясаної словом «Форд»—реклама розумного американця, носили моделі літаків.

Вражіння слабеньке. Нема маси. Був збір на літаки, і все. Але щодо декоративного боку—виконано бездоганно. Сила прапорів, ми їх бачили ще звечора. Крім турецьких, вивішують прапори й інших націй: крамар Італієць вішає Італійський, французький банк—французький. Не бачив ніде я прапорів грецьких і англійських.

Увечері ми пішли в Галату до якогось театру.

При вході наскочили на інцидент. Відставний салдат, в подертій шинелі, продирався до театру без грошей, його не впускали, а він бився з капельдинерами й поліцаєм і бив себе в груди зі словами:

— Мустафа Кемаль-паша!

Це мало означати, що ось він колись проливав кров за турецьку незалежність, а йому, мовляв, тепер, у день одного із свят цієї незалежності, не дозволяють без грошей піти до театру. Зовсім як у нас влітку 1917 року, коли салдати царату, їхавши з фронту, бешкетували в кожному місті з цієї самої підстави:

— Ми там кров проливали, а ви, так вас і сяк!..

Театр невеличкий. Я нарахував у партері десять рядів розділених одним проходом. Не стільці, а звичайні лави. Але є й льожі—весь другий ярус складається з льож. Ми пішли нагору.

Вистава була така: підносилося завісу, виходила жінка й співала куплети під акомпанімент духової оркестри, весь

час при цьому танцюючи. Вражіння жалюгідне. Публіка байдуже плескала, завіса падала і по всій залі лунали пронизливі вигуки:

— Чай ве, каве дез!..

Це був ходячий буфет. Увесь антракт розносили чай і каву. Публіка пила каву, курила цигарки й говорила про своє.

Потім знову підносилось завісу, гримала оркестра, нова жінка співала якихось куплетів і танцювала. Так, здається, номерів із шість.

Був один номер, де жінка, співаючи, демонструвала щось подібне до танку живота, потім був танок бюсту, танок обличчя... Найнеприємніше вразило, коли цей самий номер повторила маленька дівчинка років дванадцяти.

Жінки співали верескливими голосами, що викривало їхнє походження: грекині.

І ще одна характерна риса. В кутку під сценою кілька хлопців грали в якусь примітивну, але для них дуже захватну гру—били один одного по руках. Грали вони протягом усіх антрактів, протягом кількох номерів «вистави».

Танок бюсту не зробив найменшого вражіння ні на них, ані на решту публіки. Так само байдуже всі балакали про своє, штовхали один одного, пили чай і каву.

Коли отой шумний дивертисмент трохи не позабивав нам памороки, після довшого антракту з незмінним «чай ве, каве дез», почали п'єсу. Публіка стала дивитися з більшою увагою.

Виставлялося якусь перекладну п'єсу, скорше—мелодраму. Офіцер іде на війну й залишає свою жінку й маленьку дочку. Він доручає їх своєму приятелеві, якомусь попові чи кардиналові. Той чіпляється до жінки, жінка дає йому одкоша і він, щоб помститися, отрує маленьку дочку. Отрує дуже реалістично.

Нерідник поклав отруту до якогось печива, здорового, на зразок двох «наполеонів» од Пока. Він частував дівчинку отим пирожним,—і бідне дитинча ковтало його аж давилося. Публіка реготалася. Потім дитинча впало й, значить, вмерло. Добре ще, що отрута була не реалістична.

Прибігла мати, побачила дитину на підлозі, а кардинал констатував смерть. Тоді з публіки хтось вигукнув на адресу померлої:

— А не треба було їсти!

І половина залі зареготалася.

Несподівано повертається батько, кардинал обвинувачує матір у вбивстві, і цим кінчається перша дія.

А мусіло бути таких дій, здається, чотири. Я подивився на годинника: пів на другу. Коли ж тут кінчаються п'єси? Ми полленталися додому.

Наш супутник, молодий турецький націоналіст, дуже хаїлювався, що я можу всерйоз прийняти цей театр. Він увесь час намагався довести мені, що Туреччина таки має справжній театр, який грає восени, а це не театр, а так собі.

Я зробив такого висновка. Цей визволений нзрід має перейти за короткий час усі стадії духовної культури. Коли в культурі матеріальній ми одразу електрифікуємо вбоге село, замінюючи каганець на електричну лампу, то в духовній культурі не можна випустити жадного етапу: каганець має замінитися на свічку, свічка—на газову лампу, а вже від гасу можна перейти до електрики. Театр Курбаса після вистави в Каді-кеї, очевидно, приголомшив би глядача і нічого не дав би йому, крім головного болю.

В Каді-кеї ми бачили примітивний побутовий театр Садовського, в Галаті псевдоклясичний театр Загарова. Через ці невикреслимі етапи турецьке мистецтво, очевидно, підходить до модерного театру.

А, може, справа далеко простіша, і коли мій турецький знайомий приїде до мене в гості до Харкова, мені доведеться так само хвилюватися десь у побутовому театрі й доводити, що «Саатанна на Гончарівці» чи «Нещасне кохання»—це не театр, а так собі. А ось, мовляв, є в нас і справжній театр.

Я не можу закидати турецьким мистцям Існування театру в Галаті, бо мусів би, насамперед, хоча б самому собі відповісти на запитання:

— А навіщо в українській столиці виставляють «Гандзю» і «Жидівку вихрестку»?

ЧЕРЕЗ АНАТОЛІЮ

Тіні довшали. Сонце в задумі спинилося перед останнім стрибком—захватися в Егейї. Ми наближалися до Ізміру.

Цілий день їхали ми пеклом Анатолії, перерізуючи її з півночі на південь. Цілий день з правого боку далеко поза спаленими рівнинами бігли поруч нас гори Кяз-дагу, зникаючи та знов виглядаючи й не наважуючись підбігти до залізниці. Потім вони спробували одурити нас і підкралися з лівого боку—і це вже був Демірджі-даг. А коли сонце натомилося раз-у-раз одганяти узгір'я, гори посмілішали, насунулися ближче, підскочили раптом до самого поїзду. Ми вже проїхали під навислою сірою скелею, а далі з півдня надбігали цілим натовпом, штовхаючись і переганяючи одна одну, такі ж мишасті скелі. Поїзд завагався, пішов тихше й нерішуче спинився. Ми—в давній Магнезії, під скелею Сіпілос, під домовиною мітичної Ніоби. За кілька годин—Ізмір.

Прийдуть інші дні й почування, надиктує життя нові дати й місця,—і забудеться цей день в Анатолії, перший день під палючим жовтим сонцем Азії. День, коли ми почували себе єдиними європейцями на весь поїзд, на всі станції—і ніяково соромно було від настирливої боязкової

уваги до нас. Це вже англійці й французи привчили «тубільців» до того, що європеєць — найвища істота. Нам було неприємно помічати оте ставлення до нас. Ми себе за найвищі істоти не вважаємо. Ні, ми не європейці, ми люди й друзі.

*

День почався, як завжди в мандрівників—великим безладдям. Наш пароплав уночі таки посмикало, і тільки під ранок ми змогли поснути. Кожний з нас обіцяв прокинутися раніш і збудити інших, але пробудився я тільки від того, що хамали витягли з-під мене чамайдана. Хтось десь схвильовано кричав:

— Пів до шостої, а поїзд іде о шостій!

Я вибіг на палубу, як був, роздягнений. Пароплав став при березі. Пасажирів уже не було. Не було й звичайної метушні хамалів, коли п'ять чи шість здоровених хлопців видирають один в одного маленький чамайданчик чи клучок. Очевидно, публіка вже пішла до поїзду. Нашвидку одягнувшись й зібравши під пахву розкидані книжки й чийсь зайвий черевик, своєчасно невпакований, ми побігли до вокзалу. Виявилось, що він отут, під боком, у 2-х хвилинах.

Як на інші умовини, то поспішатися, здається, нема чого було. Та ми добре пам'ятали: ми не просто пасажирими—чужинці, а для чужинців існують ще поліційні формальності. Отже, двоє з нас побігли розшукувати хамалів з нашими речами та займати місця, один—по квитки, а четвертий—до поліції.

І ввесь сьогоднішній день склався з трьох елементів: ми, Анатолія й поліція.

Чи то вже традиції такі від старої Туреччини лишилися, чи спеціальна підозрілість до чужинців, але з полі-

цією нам доводилося мати справу на кожному кроці. Виїздячи пароплавом із Сіркеджі в Стамбулі, ми дали свої речі до митного огляду, а пашпорти—до поліції. При цьому довелося заповнити анкету: ім'я батькове, прізвище материне, місце народження, мета подорожі. Коли б кожний робив це за себе, ми не потрапили б своєчасно на пароплав. Тому й виділили поміж себе повпреда для зносин із поліцією. Наш «повпред» уже півтора роки працює в Туреччині, отже не погано говорить турецькою.

Хоча ніхто з турецьких урядовців не міг нам пояснити, для чого оглядається речі при переїзді на азійський беріг і що саме забороняється провозити, чамайдани оглянуто, бандеролі наліплено й пашпорти завізовано. Та за 12 годин на другому березі Мармурового моря на ст. Пандерма починається та сама процедура..

Ми накидаємо її дипломатичному заступникові нашої невеличкої рухомої колонії.

Перед станцією вже стоїть поїзд із десяти вагонів звичайного закордонного типу: купе відчиняється просто на платформу. У поїзді досить чисто, але вагони здорово пошарпані. Це колишня французька залізниця. Тепер її націоналізовано.

Публіка не сидить по вагонах, а купками збирається на платформі біля продавців салепу (я так за 5 тижнів і не наважився йрго покуштувати), біля величезних кавунів. Але ось без десяти шоста, а нашого дипломата ще нема. Ми хвилюємося. Квитки вже куплено, але самих квитків для подорожі Анатолією—замало. Потрібні ще візи на пашпортах.

За 5 хвилин починається благовість станційного дзвону, вигуки, метушня—і поїзд рушас. Якраз на п'ять хвилин раніше від розкладу. Виявляється, що квитки всі продано, публіка на місці—чого, дійсно, затримувати поїзд?

Це дивовижне порушення розкладу пасажирського руху рятує нас од потреби щось вирішати у зв'язку з тим, що нашого заступника ще нема з пашпортами. Поїзд рушив—тепер уже пізно залишатися в Пандермі. Якось воно там буде...

Ми навіть задоволені, що виїхали раніш. Як уже на турецьких залізницях такі порядки, то може й встигнемо до Ізміру на свято незалежності. Та коли потім починаємо розпитувати кондуктора, чи будемо на місці до шостої вечора, чуємо:

— Напевне, ні.

— А на сьому?

— Теж ні.

— Значить на восьму?

— Можливо що й на дев'яту.

До ст. Корделію (перед Ізміром), де ми його залишили, наш поїзд прийшов точно о пів на десяту.

*

Поїзд уже йде повною ходою, коли до купе встрибує товариш, призначений нами на нашого власного повпреда.

— Розумієш,—каже він до одного з нас,—все через тебе. У тебе в візіка не зазначене місце народження, а я не знав. Могли не завізувати пашпорта.

— У мене теж не зазначене,—кажу я.

— Ну, ти—українець!—відпирає повпред:—я й сказав, що ти з Кисва.

Гадаючи, що столиця України—Київ, повпред випадково якраз і натрапив на місце мого народження. А щодо другого товариша, то повпредові дійсно довелося мати велику халепу. Суворі закони Туреччини!

— Треба було набрехати чогось!—кажемо ми в один голос.

— Я так і зробив. Написав, що він у Тамбові народився.

— Чому саме в Тамбові?

— А чорт його зна!

Ну, в Тамбові, то й у Тамбові.

Але за годину, поліцай, приставлений до нас, заходить до купе, і знову повторюється нудне:

«Ім'я батькове, прізвище материне, місце народження, мета подорожі».—

— і повпред, і тамбовський народженець, що ніколи не був у Тамбові, забувають назву цього міста. Ми всі довго міркуємо, де ж народився наш товариш, і не можемо пригадати. На запитання поліцай ми всі мовчимо й покурюємо цигаретки. Це навіть стильно, по-східньому, виходить: не відповідати, роблячи вигляд, що не розумієш запитання, і меланхолійно курити...

Поліцай нервується, пробує вдатися до французької мови, але в нас ще більша рація не розуміти. Ми дивимося на попіл кожний своєї цигаретки. Потім кожний по черзі придивляється до попелу цигаретки сусідової. Це не допомагає.

Нарешті, за якоюсь асоціацією, я пригадую:

-- Та Тамбов же! Ти—з Тамбову.

Справу врятовано. Поліцай згортає зшитка й виходить. Ми кидаємо цигаретки й присуваємося до вікна. Тамбов! Тепер ми вже повноправні гості Анатолії й маємо право обдивлятися краєвиди.

*

Безрадісна країна! З півночі на південь простяглися спалені степи. На розлогій рівнині аж до самих гір, що вартують на обрії, ми не бачимо найменших ознак землеробства. Потім, за десятки кілометрів один од одного біжать біля залізниці оброблені клапті землі, а потім знову

пустеля. Видко, що земля тут досить плодюча, але недостатність населення й брак реманенту—дві найпекучіші проблеми Анатолії.

Ще зовсім недавно турки вважали за недоброзичливе ставлення до турецької незалежності, коли хтось наводив малу цифру населення Туреччини. Європейська статистика нараховувала 1927 року тільки 8 мільйонів. Турецький уряд наказав вважати за офіційну цифру 12.426.597. А перепис 28 жовтня дав 13.649,945 чол. Чи, справді, не прибільшено трохи цю цифру? Туреччина за 15 років зазнала аж чотири війни, Туреччина зазнала хижацького винищення своєї людности. Греки вирізали майже все населення вілайєтів, що їм вдалося захопити в Анатолії за допомогою англійського імперіялізму.

Надто мало людности в Туреччині. Це ми бачимо по тому, скільки землі гуляє в Анатолії. Вся Туреччина територіяльно вдвоє більша за Україну, а населення має вдвоє менше.

*

Аграрної революції в Туреччині не було. Але скасовано, так званий, ашар, великий податок, що відбирав у селянства наслідки всієї його праці, нищив його добробут, чи мерщій—не давав змоги його організувати. Хоч ашар становить щось 30% державного бюджету, його кемалізм ліквідував.

Було ще кілька дрібних реформ—право рубати ліс, мораторій на заборгованість с.-г. банкові, безплатний живий реманент з військового майна тощо. Але аграрної реформи в цілому нема.

Національну революцію зробив турецький селянин. Крім скасування ашару, він нічого за це не одержав. Він чекає. Яким шляхом піде далі кемалізм?

Молодотурки, завівши конституцію, нап'яли на неї, за одним фігуральним виразом, чалму. Чи напне на власну конституцію Кемаль капелюха всеєвропейського капіталістичного зразка?

Турецький селянин ще чекає. Чекає в своїх халупах, зроблених з найнеможливішого дрантя.

*

По-різному рушають поїзди.

У Туреччині так: спочатку виходить начальник станції в традиційній кашкетці з червоним верхом, потім залізничий дзвінок видзвонює якийсь дрібний туш—попередження пасажирам, що от, мовляв, зараз почнуться сигнали. Потім—один короткий удар. Перед другим дзвінком те саме, і перед третім такий самий дрібний дзвінковий туш. Я спостеріг на анатолійській залізниці ще й інші способи відправи поїздів: і свистіли, і в сурми сурмили, а поїзд не рушав. Про хабарі—запевняти не буду. Хабарів ми нікому не давали. А проте—поїзд за розкладом не йшов.

Уже на третій станції я знав, за якою процедурою піде поїзд на поточних станціях. І ця процедура дратувала мене всю мандрівку.

Викинувши греків і вірменів із Анатолії, запровадивши рішучу націоналістичну політику, Туреччина має спеціальний список урядових посад, що їх можуть посідати не-турки.

Очевидно, на залізницях європейцям працювати не належить.

А турки привчаються до регулярної, систематичної праці поволі, добродушно, не хапаючись. Але нічого, привчаться—і буде час, коли і в Туреччині поїзди ходитимуть точно за розкладом.

Наш поїзд спізнився до Ізміру щось аж на 4 години. Гадаю, що це наслідком випробування різноманітних систем залізничного руху.

*

На станціях—різнобарвна публіка. Я бігаю з апаратом і фотографую на спомин. Більшість—у капелюхах. Але під капелюхом, європейським капелюхом, може навіть од самого Борсаліно, бачиш засмагле обличчя, а нижче—жилет—обов'язково жилет, без жилетки тут не ходять. Але на жилетку—намотано кілька метрів широкого матір'яного кольорового пояса, точнісінько такого, який носять українські парубки. Бачив я і людей трохи не в візитках—а штани вправлено в чоботи. Надзвичайна мішанина європейського і східнього.

Серед моїх фото зберігся цікавий дід у чалмі—хаджі, їздив, значить, до Мекки. А може це—піп. Я швидше схиляюся до останнього, бо цей дідуган ішов із парасолькою в руці. Попи завжди ходять із парасольками. На Пері я зфотографував іншого попа, католицького—і в того теж у руці була згорнена парасолька.

Я націлювався на муллу апаратом, а він ішов упрост на мене, здивований, чого я стою йому на дорозі. Так він і вийшов із надзвичайно здивованим обличчям.

І ще одного дуже цікавого діда я зфотографував. Ганявся за ним із апаратом по кількох станціях. Аж нарешті наш вагон спинився якраз перед краном водогону. Дід підійшов до водогону, помився, щось пробурмотів—насувався вечір і, очевидно, час був молитися Аллахові. Потім почався залізничий туш. Дід одійшов од крану, вийняв люльку й пішов до вагону.

Коли я зробив це фото й збільшив його, я побачив, що в діда на голові кепка, але повернуто цю кепку козирком набік.

Кемаль декретом скасував феску. Було заборонено носити феску. За феску—навіть вшали. І скрізь по Туреччині запанував капелюх.

Я пригадаю слова одного з героїв Ролана Доржелеса:

— Ви думаєте, що саме об'єднає людство. Ідея? Гуманність? Людство буде об'єднане звичайним капелюхом, що його сотнями тисяч довозять в Індію й в Китай. Коли сплиживі Індуси й голі мурини носитимуть капелюха,—це значить, що людство вже об'єднане.

Сподіванки буржуазного письменника здійснює кемалізм, прилучаючи турецький нарід до загально-людської культури капелюхом. Та старі турки, богомільні, капелюха не носять. Вони носять кепі. Але надягають це кепі козирком набік: і Кемалеві, і Аллахові. Для Кемалю—кепка не феска, але Аллах мусить бачити твої думки, і чоло твоє мусить бути відкрите для молитви. Отже, козирок—набік.

Кого з двох дурять оті релігійні турки —бога чи Кемалю?

*

Ідемо всупроводі поліцая.

Він уже двічі перевіряв наші пашпорти, справно позавписував статистичні відомості про нас до довжелезної анкети... Прекрасна система. На випадок якогось злочину, можна навіть через роки встановити, куди й коли їздив певний громадянин.

Наш поліцай нудиться. Кілька раз він уже проходив уздовж коридору, удаючи, ніби не взирає до нашого купе. Він нудиться—комуністичної пропаганди ми навіть серед самих себе не ведемо: жарко, і жадної ідеології не спадає на думку. Поліцай нудиться.

Ми швидко пристосовуємо його. Річ у тому, що сьогодні—п'ятниця, і на жадній станції не можна здобути цигарок. Нас кілька курців. Комуś щастить потрапити на

блискучу ідею: а поліцай навіщо? І ми звертаємося до нашого ангола-охоронця з уклінним проханням—здобути нам три коробки цигарок.

На якійсь станції поліцай комусь щось наказує й за 5 хвилин у нас у купе три коробки цигарок.

— Кач пара?

Поліцай відповідає, що це коштує точнісінько 45 гурушів.

Ми платимо 45 гурушів, а згодом дізнаємося, що коштували наші цигарки тричі по 16½ гурушів, тобто 49½. З яких це коштів подарував нам цей поліцай оті чотири з половиною гуруші? Гадаємо, що й 45 він нікому не платив. Цілком скидається на російського околочного, що утримання мав 48 крб., а за одну квартиру платив— 48-25.

Давня Туреччина була класичною країною поліцейного свавілля. Султанський режим спеціально плекав оту поліцію, і вона була справжнім жахом для людности. Дві монархії на всій земній кулі сперечалися між собою про пальму першенства у справі хабарництва: Туреччина й Росія.

Улюбленою вправою російської «революційної» молоді після лютого було роззброювання поліцаїв. Поліцаї дуже охоче віддавали зброю, але дивно: 1918 року мене арештував той самий поліцай, що й 1915 року. У нас на Україні поліцаї зникли тільки після запровадження радянського ладу.

Революційна Туреччина, національна Туреччина,—республіка Лютого, а не Жовтня. Революційній Туреччині, очевидно, над силу було позбутися своїх поліцаїв, а може й не хотіла. Так, змінилася система, але залишилися люди—зі старою психологією і зі старими звичками.

Моя перша знайомість із поліцаєм—під час повернення мені з поліції мого пашпорту.

В Торгпредстві мені сказали, що приходив поліцай передати мені зареєстрованого пашпорта, але не хотів без мене залишати.

— Яка дбайливість,—подумав я:—боявся, що пашпорт може загинути!

Мене навіть не образило недовір'я турецької поліції до апарату радянського Торгпредства.

Того ж самого дня в готелі мені сказав портьє:

— Приносили з Караколу вашого пашпорта. Але не хотіли залишити. Та ви напишіть мені доручення, він заїде завтра точно о 4-ій і залишить.

Беручи з моїх рук записку, портьє подивився на мене, дещо вагаючись:

— Треба щось лишити для нього,—поволі сказав він. І помітивши на моєму обличчі огиду, що її я ніяк не міг заховати, швидко додав:

— Але коли мосьє не хоче, не треба. Це не обов'язково.

І знов таки сам додав:

— А краще лишити ліру.

Я зрозумів, що портьє хоче дещо заробити на мені:

Я пригадав Сейфуліну, як при виїзді її з готелю стояла довга черга льокаїв, протягуючи руки для бакшишу. Між іншим, додам у дужках, Сейфуліна трохи прибільшила,—при своєму від'їзді я довгої черги льокаїв не помітив. А можливо, що є певна різниця між письменниками російськими й українським—навіть в уяві турецьких льокаїв. І тому—може, вся ціна мені була—ліра.

Я лишив ліру й зовсім забув про це, але вийшло так, що вибираючися назавтра кудись, я випадково якраз о 4-ій проходив через вестибюль. Я мав нагоду бути при урочистій сцені розмови мого портьє з поліцаєм. Мій пашпорт уже лежав перед портьє. Обидва про щось говорили ту-

рецькою. Позирнувши на мене, портєс відчинив шухляду, вийняв ліру,—і моя ліра легенько перепурхнула в повітрі, сховавшись у поліцаєвій руці. Але запевняю, що розмову не було перервано ані на мить. Цілком задоволений, що моя ліра потрапила куди слід, я схопив пашпорта й пішов.

Бачив я і працю турецької поліції.

Якось увечері на Пері я оминув невеличку купку людей. Люди чогось хвилювалися.

Трохи далі я наздогнав хлопця, що похитувався, йшовши непевним кроком.

Раптом за собою я почув спокійне, не на повний голос:

— Ефендим.

Я озирнувся. Заклик було звернено, очевидно, не до мене. Заклик походив від поліцає, що прискореним кроком, але все таки поволі, по-східньому, наближався до хлопця.

— Ефендим!—повторив він загрозливіш.

Хлопець не спинився. Тоді поліцає ще прискорив кроку й поклав руку на плече хлопцеві.

Хлопця затримано. Це був російський емігрант. П'яний. Він образив якусь жінку на вулиці.

Мені подобалась ця спокійна праця поліції. Але друзі запевнили мене, що хлопцеві не сподобається праця, що предмет її він буде в Караколі, бо в турецькій поліції б'ють так само, як і в англійській, що була їй за взірець.

Наш анатолійський поліцає нікого не бив, нікого не заарештовував, він тільки пильно дивився, щоб ми не розкидали комуністичних листівок і щоб отут, на терені Касабської залізниці, не зробили раптом революційного перевороту. Він нікого не чіпав із станційної публіки, але я помітив, що скрізь, де він підходив, запановував якийсь пригнічений настрій.

Поліція бо—завжди і скрізь поліція.

Десь під Ізміром, за дві станції, наш поліцей зник. Очевидно, переконався, що сьогодні ми більшовицького перевороту робити не будемо.

*

Один товариш їхав у справі із Стамбулу до Ангори. Десь в Іскешеїрі треба пересаджуватися до поїзду, що йде з Кутахії.

Було ввечері. Товариш закрутився між коліями й потрапив не в той бік.

Якийсь добродій в цивільному винирнув з імлі.

— Бурди, ефендим, бурди!—показує в той бік, де поїзд на Ангору.

— А ви хто?—здивовано спитав товариш, бо не бачив цього добродія ніколи раніш і не міг його інформувати, куди збирається їхати.

Добродій теж здивовано подивився на товариша.

— Хто ви такий?—повторив товариш.

— Еспіон, еспіон...—забелькотів добродій крученою французькою мовою.

— Ну, як шпигун, то неси речі...—знайшов вихода товариш і передав чамайдана до надійних рук.

Бідний «еспіон»... Його надіслали стежити за товаришем—і, може, якраз тому, що він сам живе в Ангорі чи має туди ще якісь доручення. І він мав дивитися, як доручена йому особа через якусь там помилку не потрапить до столиці. Скандал, кінець кар'єри!

Таке було з товаришем. Щож до мене, свідчу, що я жадного разу жадної стежі за собою не помітив. Але може це тому, що я не озираюся назад?

Може тому, що я приїхав до цієї країни з любови до неї—і мені однаково було—чи слідкує якийсь шпигун за мною, чи ні.

Ну, так, отже сюди кожний із нас приїздить як друг, бо сучасним державним формам майже кожний з нас співчуває, принаймні на сьогоднішній день.

Що ж, я розумію обережність і підозрілість молоді республіки до чужинців.

Довгі роки Туреччину гнітив європейський імперіалізм. Важкі роки руїни, війн, інтриг, образи національної свідомості—могли викликати неабияку зненависть до чужинця.

Адже кожний європеєць може бути ворогом. І до ворога по-ворожому треба ставитися.

Візи до Анатолії турки дають неохоче. Мають рацію. І можу констатувати, що ми, радянські громадяни, спеціально ворожнечі до себе, як до носіїв певної, відмінної системи, не почували. Я мав візу протягом лише кількох годин, і на Ізмірському ярмарку був майже єдиним європейцем.

Але система лишається системою—звідци—й «еспіон», звідци й кількаразова реєстрація паспортів під час подорожі.

*

Тіні довшали, витягались у довжелезну струнку лінію, а швидко й зовсім зникли—поїзд спинився на ст. Корделію майже в повній темряві. Було пів на десяту.

Чорт його зна, ніколи в мене не помічалось жадного патріотизму. Тим більш—російського. Але коли біля нашого вагону почулися російські слова, і товариші з радянської колонії Ізміру підскочили до вагону—якась радість охопила.

Ми ніколи раніш не зустрічалися, ми, очевидно, й потім не зустрінемося, але якось радісно було тиснути одне одному руки, говорити про своє. За кордоном кожний стає патріотом.

Товариші були стурбовані спізненням поїзду й виїхали на авто до ст. Корделю, щоб перехопити нас і встигти завезти до Ізміру ще перед кінцем першого дня ярмарку.

Ми пересіли до авто, хотіли попрощатися з поліцаєм але він, наш ангол-охоронець десь зник. Ми поїхали берегом Ізмірської затоки впродовж до столиці приморської Анатолії.

Коли б, доречі, були паралелі між Жовтнем і турецькою національною революцією, я порівняв би Ізмір до Ленінграду.

Вживаю «Ізмір» а не Смірна, як «Стамбул», а не Константинопіль. Треба відновляти турецькі національні назви, позбавлені досі прав громадянства і тільки з революцією знов запроваджені.

Ізмір—символ турецької революції, символ перемоги кемалістів над імперіялізмом. Тут скинуто в море контрагентів англійського імперіялізму—греків. «Є тільки одна річ, що її греки не вкрали: це—їхня репутація»—писав Едмонд Абу. За допомогою англійського імперіялізму греки захопили 5 найбагатіших вілайетів Анатолії й ізмірський порт—основний вихід для цілого краю. За допомогою англійського імперіялізму Греція намагалась анексувати край, де 85% населення—турки. Туреччина, знесилена у війні, розшматована в севрському трактаті, жеврїла під п'ятою грецького побідника. Вкрасти народючіші краї Анатолії було дуже легко. І дуже принадно. Ізмір має 230.000 мешканців, ізмірський порт мав обороту 400 млн. франків річно, в Ізмірі скупчено майже всю промисловість Туреччини.

Та на заклик кемалізму повстав мирний, обкрадений війною, турецький селянин, кинув зурну чабан—і вже з узгір'я зійшов на долину не тихий півсонний турок, не бородач із бутафорським мечем, як малюють його на літографіях, а крепкий аскер. І хоч проти англійської гармати й танка він мав тільки стару, вже у трьох війнах побиту, рушницю, а, проте, розчавлено грецького захватника, викинуто з турецької землі, скинуто в Егейю. 9 вересня 1922 року без жадного пострілу революційне військо молодой Туреччини ввійшло до Ізміру, а звідти в паніці на пароплавах великих імперіялістів втікли імперіялісти дрібненькі. Двома роками раніш, так само—на пароплавах великих імперіялістів тікали в паніці з Криму російські білогвардійці. Однакова доля..

Але не з Кримом, з Пітером варто порівнювати Ізмір, колиску турецької національної революції. Ізмір зайнято без пострілу; але Ізмірський вілайет був ареною великих боїв. «На Ізмір»—це гасло керувало революційною армією На Ізмір—і перемогу забезпечено. Жовтень відбувся в Пітері.

Захопивши Ізмір, турецька республіка міцно стала на ноги.

*

9 вересня 1927 року, кинувши наш поїзд на ст. Корделіо Касабської залізниці, ми пересіли в авта й в'їхали до Ізміру якраз з того боку, звідки п'ять років тому вступало національно-революційне військо. Часів хрестових походів тут був колись табор Річарда—Левове Серце, звідци й назва (Корде леоніс). П'ять років тому тут востаннє спинили свій левовий марш турецькі патріоти. Короткий відпочинок, остання зупинка—а далі—на тому боці затоки—Ізмір, їхнє гасло, їхня мета, їхня перемога.

Ми в'їхали до міста, що святкувало п'яті роковини цієї перемоги, цього повстання молодого Туреччини. Ще од Корделіо ми бачили ілюмінацію, а тут у місті, на кожному кроці—червоні прапори з білим півмісяцем, прапори шовкові, великі—і маленькі прапори паперові, як у нас на піонерському святі. Лише одну купу якихось величезних будівель—я не міг розпізнати їхні форми в темряві ночі—не було освітлено. Там, очевидно, і не було прапорів. Це—склади американської «Стандард Ойл». Американці не беруть участі в сьогоднішньому святі. Американському імперіялізмові нема чого святкувати сьогодні й радіти.

Туреччина—ще піонер у революції, і зовсім не викликали сміху ці наївні прапорики на мотузках через вулиці, над парканами домів, а пробуджували якусь ласкаву любов до молодого країни, що скинула ярмо ісламу й некультурности.

Другого ранку я вийшов із мармурового дому на Бірінджі-кордон, на набережній. М'яко причинилися важкі двері. Одійшовши кілька кроків, я озирнувся й не міг пізнати дома, де переночував у задушній кімнаті, під москітером. Бо всі доми на Бірінджі-кордон однакові: 2 поверхи, завширшки в 4 вікна (місце одного з них займають двері), облицьовані мармуром.

Тротуари мармурові, з якогось подібного каменю зроблено й великі плити бруку.

На Бірінджі-кордон живуть чужоземці. Їх уже небагато лишилося в Ізмірі, бо молода турецька державність із великим підозрінням ставиться до європейця, навіть мені (хоч і які ми там європейці!) не радили навіть просити дозволу для проїзду в Анатолію. Чужинці ж тут здебільшого—левантинці. «Батько мій—італієць, моя мати—вірменка, а я—левантинець». Левантинці—нація, що не надається точнішому визначенню.

Місто різко поділяється на дві частини. По цей бік майдану — Конак, де будинок уряду, оздобна башта й гарний мечет,—по цей бік майдану—набережна, рухливий порт, банки й розлогі вулиці з мармуровими тротуарами й мармуровими будинками. Тут живуть європейці.

По той бік Конаку—криві вулички турецького міста, поїджені часом і людською ногою сходи на узгір'я, а по узгір'ю наліплено домиків і двориків. Тут живуть турки.

На Бірінджі-кордон галас великого порту, метушня хамалів і гудіння авт. Але це тільки в початку, поки не кінчиться порт. А далі—тиша мармурової вулиці, зелені жалюзі, спокій сієсти—післяобідньої перерви. Європейці відпочивають од спеки, не турбують їх.

А за Конаком, на кривеньких вулицях узгір'я, що обриваються кривенькими ж сходами—купа голоштанної дітлахи; базікання сусідок; понурій салепаджі з блискучими глеками салепу й жвавий хлопець із паком мануфактури за плечами, із дзвінком у одній руці й з метром у другій—сам собі мануфактурна крамниця; убоге шмаття на убогих подвір'ях. Нанизу, де сунеться ледащикувата конка,—стукотіння доміно в кав'ярнях, різноголосі вигуки різноголосих продавців. Увечері, біля караколу, збираються погомоніти сусіди—і в перервах між згуками зурни розповідається щось цікаве. Чиста провінція! І така шкода, що не знаєш мови, що не зможеш приєднатися до сторожкої цікавості людей,—а вони так оточили оповідача. Тут живають турки.

*

Вийшовши з мармурового дому, я звертаю з Бірінджі-кордон ліворуч туди, де, як зазначено в моєму бедекері, «головна вулиця Франк, найкращі магазини, найбільший рух міста; з набережною сполучається безліччю перевулків і пасажів».

Я проходжу одним із цих перевулків, але не знаходжу вулиці Франк. Що далі від набережної, то тихше. Не чути плескоту моря, не чути авт з Бірінджі-кордон, взагалі нічого не чути.

Улиця Франк не існує. Я в мертвому місті. Вулиця Франк завалена уламками мармуру й поросла травою. Більші купи уламків означають місця, де стояли п'ять років тому прекрасні дома й палаци, де розкошувала місцева буржуазія—левантинці, греки, вірмени.

Я підводжусь на велику купу, колишній другий поверх, і з цього поверху озираюся довкола. Ціле місто поховане під уламками. Що тут було? землетрус? пожежа?

Безокі стіни, ворота без парканів, паркани без брами. На розі двох колишніх вулиць я бачу уламок стіни, а на ньому напис:

«Елленікон Фармакейон».

Це все, що лишилось од грецької аптеки.

Ці руїни, цей порожній жах порожнього міста—Ілюстрація, як важко проходить розв'язання національного питання. Турки п'ять років тому захопили Ізмір без жадного пострілу. Але незабаром знищили майже всю європейську частину міста. Методично, плянсно вибухові команди висаджували в повітря мармурові палаци. Це звалося—випалювання блощиць.

Чи не краще було б повиселяти греків та вірменів і переселити до цих палаців турецьку бідноту?

А пам'ятаєте, як селяни на Україні розбирали панську садибу? Не тільки інстинкт помсти або й користолюбства розтягав на дрова панські паркетки. Ні, треба було зробити пустку з панського осідала, щоб панам не було куди вертатися...

Смірнським панам теж нема куди повернутися. Смірнські палаци висаджено в повітря.

А до того ж і лицемірство демократичного уряду. Реквізувати будинки—цього нема в програмі демократії, це вже дхне більшовизмом, а кемалісти—не більшовики, боронь боже! Знищити ж можна, це й за демократичними звичаями дозволяється.

За кілька день я блукав по інших руїнах—руйновищі; давнього Ефесу, де колись процвітала елінська, а потім римська культура. Там теж травною поросли мармурові плити, та не п'ятирічною, столітньою травною. Там схилилися до землі мармурові постаті богів і вищерблено золото з тріумфальних написів на честь римського імператора. І на руїнах стародавнього храму Артеміди Ефеської, спаленого Геростратом, ми їли прозаїчну баранячу ковбасу, плямуючи недоїдками мармур, де колись філософи повчали прилучених до елінської цивілізації дикунів.

Та не було сумно на руїнах Ефесу, хіба тільки ніяково за ковбасні недоїдки. Не було так сумно, як тут на руїнах Смірни греків та вірменів. Ефес зруйновано, здається, в часи турків-сельджуків XIV ст., Смірну—п'ять років тому. І може тому шкода цього міста, що воно так недавно існувало.

*

Дикунство? Вандализм? Навіщо було руйнувати—не в процесі війни, наступу чи оборони, а після перемоги?

Ось що було перед цією перемогою.

У с. Каре-Тепе 150 жителів цього села викликано до мечету, щоб вони вислухали наказа грецької жандармерії. Коли чоловіки, жінки й діти зібралися, греки підпалили мечет і перехресним вогнем гармат не дали нещасним видертися з полум'я».

Це з книжки Ж. Кайзера «Європа і нова Турція». А в доповіді голови Айдінської залізниці м-ра Девіса,

на загальному зібранні акціонерів у березні 1922 року зазначено:

«Греки знищили вздовж залізниці 60 турецьких сел. Є підстави думати, що в районі залізниці Смірна—Касаба методично спалено понад 400 сел».

Тут «працювала» X грецька дивізія ген. Леопардопулоса, названа «дивізія помсти й руйнування». Нікейський архієпископ Василій заявив заступникові міжнароднього Червоного Хреста Гері:

— Грецька армія була надто м'яка в репресіях. Я людина не військова, а духовна особа, але я хотів би, щоб винищити всіх турків аж до одного.

Під благословенням архієпископа, під знаком хреста греки палили, нищили, руйнували й розстрілювали з гармат жінок і дітей. Я не винувачу турків за те, що вони під знаком півмісяця випалювали блощиць, перетворюючи Смірну на Ізмір...

1

Спека. Море синє, як... Поет-плужанин обов'язково мусив був би написати: як поле, волошками вкрите, тільки рясніш. Урбаніст, або індустріяліст, порівняв би хвилі оцього Егейського моря з синіми аркушами плянів Дніпрельстану чи будинку Держпромисловости, а як у нього — певний стаж, то і з синьою блюзою робітника друкарні (далі друкарні він робітників не бачив)... Я ж кажу: такого синього кольору ніколи не знав — та й ви не визнаєте, як не будете на Егейї. Небо в червоні на Україні? Сховайтесь, патріоти, не витримас ваше українське небо. Беріть синіш.

Спека, бо хоч і вересень, а — 39-та паралеля. Це так: візьміть мапу Європи й знайдіть Мессінську протоку; Мессіну мусите знати: розповідаючи по газетах про землетрус у Крими, порівнювали з колишнім мессінським. Мессінська протока якраз на 39-ій. Але ми не біля Мессіни, ми далеко східніше, ми в Азії. Це для популярности викладу Мессіну брати доводиться.

Було дуже тепло навіть учора ввечері, коли вийшли із Смірни, по-турецькому — Ізмір. Нашу «Адану», чистенький

такий турецький пароплавик, затримало при виході якесь величезняло; оголомило сиренами, вигуками, горами пінястих хвиль, що безпорадно бігали від нього до нас і метушилися назад, та... чарлзтоном разом на двох оркестрах. Дводимаревий француз увіходив до турецького порту—і обидва турецькі пароплави («Асія» теж ще не відійшла) скромненько чекали, поки європейський велетень уподобає собі місце. Француз досі стояв на рейді, але європейським туристам набридло їздити в хвилю на каїках до кафе—отож затримано наші обидва пароплави, порушено розклад пасажирського руху—шукають місця для «Лямартіна». Нам це нічого, ми на якусь годину тільки й затрималися, а от бідна «Асія» на наших очах утретє спробувала вийти—і аж ніяк.

Відходили вже, коли сутінки зійшли з гір, стиха дірявим покривалом укрили Ізмір, а дірочки на покривалі виблискують вогниками-хатами на узгір'ї. Бо Ізмір—на горі, кручі, не вулиці. Од зовнішнього рейду вже видно й ярмарок—електрику над морем, а як прислухатися уважно, то можна й чарлзтона почути. Ярмаркові—тиждень, ну а чарлзтонові понад морем теж—тиждень. Перейти з будинку ярмаркового вузеньку вуличку, що до Гез-Тепе веде,—і поруч із машинами Укрсельмаштресту (турки хоч як звиклі до довгих крутіюватих написів, але й вони лякалися, читаючи слово, що розляглося на 2½ метри), Форда і Бенца—кафе понад самісіньким морем. Коли натиснути брезентову стінку—бачиш у щілинки воду Егейї.

Цілий тиждень у кафе та сама програма, ті самі люди. Чемні, коректні турки з ярмарку, приїжджі засмалені Анатолією купці з Кутахії і Адані, місцеві багатії-лєвантинці з мармурових палаців на Бірінджі-кордон. А всередині—оркестра, столичний джаз-банд із садка Таксім на Пері.

Ті ж самі музики і акробатки, ті ж самі чарлзтони,— тільки от дівчинки цієї в Стамбулі не було, вона-бо з місцевої левантинської аристократії. І це така дівчина: як заграють—між двома кабаретними номерами—чарлзтона, вибігає з-серед публіки дівчинка років 8-9 і серйозно, як доросла, танцює—хоч і веселий танок чарлзтон, а танцювати його серйозно; як доросла, наближає коліно до коліна, стегна майже нерухомі, голінки вихляють похотливо. У передніх рядах сидять батьки і не намілюються на здібне дитинча: як доросле зовсім, шикарно танцює. Мати, може, і заздрить навіть доньці: їй самій так уже ніколи не танцювати.

Через рейд, через темряву хвиль, відіжджакчи на пароплаві, я бачу цю дівчинку Леванту, що подолала найактуальніше в культурі Заходу—чарлзтон. Тут одна тільки дівчинка, над хвилями Егейї, а в Каді-кеї, на Босфорі, я бачив з десятеро дівчат, що так само переконано витанцюовували чарлзтона. Поволі просувається культура в дикунські краї—і цікаво, чи танцюють чарлзтона з Трапезунді, в Іскешелірі, десь у Карсі? Непереможний шлях цивілізації, і тут її щабель визначається не димарями фабрик, не тиражем газет, а чарлзтоном...

Жінка хазяїна нашої «Адани» проводила когось на пароплаві, і наші друзі познайомили нашу компанію з нею. Я спитав, чи танцюють її дочки чарлзтона. В хазяїна—два пароплави, найкращий в Ізмірі готель, а діти вчаться в Парижі. І от виявляється, що дочки їхні чарлзтона не танцюють, бо в Парижі він тепер вийшов із моди. Там танцюють щось нове, назви я не зрозумів. І тому, що в Ізмірі, Стамбулі та по всій Туреччині танцюють тільки чарлзтони, наша знайома, видно, може почувати до своєї дикунської країни лише презирство.

Хазяїн наш, напевне, член патріотичного товариства «Тюрк-очагі». На вулицях, на пристані, де відходять через затоку ширкети, я бачив відозву цього товариства. Звернув я на неї увагу в кабінці-купальні в Корделію, зав'язуючи краватку (відозва така маленька, немов якась об'ява про випадкові меблі). Лежить ця відозва й зараз передо мною, на газетному аркуші «Le Levant»:

«Любий турку! При тобі мусять завжди
бути зобов'язані говорити по-турецькому.
Тюрк-очагі Ізміру».

У наших хазяїв пароплави хоч і маленькі, але беруть таку саму ціну, як і шикарний «Гюль-Джемаль», їхній готель не має кімнати дешевшої за 12 крб., але вони нехтують Ізміром, що годує їх з їхніми паризькими дітьми. Вони змушують інших говорити турецькою мовою, але своїх дітей не вчать у Туреччині. Вони нехтували б і самою Туреччиною, але незручно сдверто, бо треба ж бути патріотом.

Ображеним українізацією варто щодня читати об'яву Тюрк-очагі, цей двоступневий наказ і «мусять», і ще «зобов'язані». Тим, хто галасує про український шовінізм, про примусову українізацію, варто знати, що ці об'яви поширюється в країні, де всі—і левантинці, і греки з вірменами, і співробітники чужих консульств—говорять турецькою мовою, де, значить, не стоїть гостро питання «оволодіти мовою місцевої людности»...

2

Спека. Розклад порушено ще вчора й тому проїхали не вдень, а вночі найцікавіші для туриста місця—Ізмірську затоку, де рясна солоня вода: як купаєшся, сіль на тобі так і блищить. Проїхали й славетний Лесбос, або Мітілену.

Там колись співала Сафо. Там потім була грецька Вандея—і брутальний Клеон, голова тодішнього всегрецького комітету шкурників і диктатор атенський, домагався постанови скарати на смерть усіх чоловіків повсталого острова. Ми зачепили тільки край Мітілени. Тепер там теж Вандея—тільки для повстанців проти Туреччини. Грецький уряд на англійські гроші має на Лесбосі морську базу—і врізається острів лесбіянок у турецькі води, загрожуючи самостійності молодій Туреччині.

Спека. Задушно в каюті, в кают-компанії. Тут гірше, ніж було в поїзді. Там ми в своєму купе пороздигалися, і навіть по станціях я гуляв у піжамі: пройде поїзд, я поїду, а люди лишаться—що мені до них? Та й поїхавши самому по вражіння, треба турбуватися й про вражіння інших. Хай і в тих турків з усіх маленьких станцій лишиться в пам'яті дещо незвичайне—європеець із розпатланим волоссям, у піжамі й з фото-апаратом...

Тут же, на пароплаві, їдеш серед невеличкої компанії. Дехто навіть говорив французькою мовою. Доводиться знайомитись, називати себе, давати візитову картку. Піжама тут не личить. Дами до столу пудряться, капітан надягає щоразу чистого комірця, де ж пак тут у піжамі.

А жарко. Паримося в піджаках з краватками. Нікуди сховатися від спеки. І нудно.

Праворуч—пустельний берег, ліворуч—море. Подекуди маленькі острови, безлюдні. На Анатолійському березі руїни сел, може—міст. Тут пройшла війна. Тут грек із антантою громив турецького чабана, тут турецький чабан скидав у море грека. І холодні стоять береги, у спеку навіть видаються холодними, і плачуть до жаркого неба бездашні доми.

Спека. Нема чого читати. Бібліотеки на пароплаві нема. Вкладаючися ще вдома, застелив чамайдан старою газе-

тою, щось за травень, і тепер вчитую з неї новини за прикладом того з анекдоту, що любив, у певному місці своєї кватирі сидючи, читати шматки газет. Одного дня він вистрибнув звідти з надзвичайною новиною:

— Плевна пала!!!

Я міг теж порадувати своїх друзів надзвичайними подробицями зради Чан Кай-ші. Новина не робить вражіння — і я далі сиджу в шезлонгу з апаратом і націлююся на негра. А той крутиться, натягуючи над спардеком тент—і ніяк його не схопиш на добрій позиції.

Між іншим, я помітив, що отой негр щось багато працює. Вчора він витягав котвицю, відкривав люки, крутив коловорот. Сьогодні весь час порпається по пароплаву з якоюсь роботою. Я сказав про це своїм товаришам:

— Експлуатація! Визискують колоніяльні нації!

Мої товариші злякалися:

— Хіба можна такі слова? Хочете, щоб нас обвинуватили в комінтернівській пропаганді?

А справді, я й забув, як мене просли—і в Стамбулі, і в Ізмірі просили свої, товариші,—щоб ніде ніяких розмов на соціальні теми не вів, бо турки надзвичайно підозріло ставляться до чужинців, і в них до неблагонадійних потрапити—один момент.

Я не хочу зайвих неприємностей. Краще мовчати. Товариш відходить кудись, я знову націлююся на негра і—раптом...

Раптом підходить моряк у кашкетці з галунами, півнісяцем, зіркою й т. ін. Щось говорить, показуючи на апарата.

Чорт його знає! Може, він чув як ми говорили про негра й комінтерн, а може заборонено фотографувати? Ота спека розм'якшила мозок, і я гублюся.

Досі я досить нахабно фотографував усе, що мені подобалося. У Стамбулі на військовому параді зняв вій-

сько всілякої зброї. Десь на станції навіть двох жінок під чадрую зфотографував, хоч і попереджали мене товариші, що жінок суворо заборонено фотографувати, хоч і трохи не побили мене за подібне нахабство ще раніш, на гулянці народній у Флорії.

А моряк уперто кличе мене кудись. Чорти їх забирай зовсім! Заборонять—нічого ще, а от погано, як відберуть апарата. В моєму фільмпакові вже кілька використаних негативів ще з Ізміру—пропала робота... Але помічникові капітана просто припало на думку самому зфотографуватися—і він не арештовує мене, а шукає гарного місця для гарної пози.

Будь ласка! Клацнув апаратом і записав адресу Гасан-бея. Турки не мають прізвищ, тільки імення. Це вже третій Гасан-бей, з яким я знайомлюся.

Треба однак економити фото—і всіх друзів Гасан-бея, що за його протекцією становляться перед об'єктивом, я вже зймаю на касетку—удаю, що фотографую: типаж не цікавий—а скоро будуть Дарданелли, там кладовище антантових кораблів, потім Галліполі—кладовище антантового гарматного м'яса—російських білогвардійців. Треба економити фото.

Дякую жєстами, бо записана мною ще вдома з якогось роману формула турецької подяки виявилася чимсь подібним до «бог подасть», і я змушений був після одного неприємного виладку з політичним діячем кинути її вживати. А як по-турецьки «спасибі», не знаю, бути в становищі англійської дівчини, яку російські моряки навчали триповерхової лайки замість люб'язних слів, не хочу. Але іноді навіть добре, коли й ти не розумієш, і тебе не розуміють. Відбиваючися від настирливих пропозицій фотографуватися, я міг зривати душу просто українським «під три чорти».

Жестами ж показую, що більш платівок не маю, і мені нарешті дають спокій.

Спека. Починаю дрімати в своєму шезлонгу.

3

Якась тінь падає мені на обличчя.

З великими зусиллями відкриваю очі. Знов якийсь приятель Гасан бея. Знов фотографувати? Та спека ж.

Ледве повертаю язика, лаюсь:

— Під три чорти!

— Чого ви лаетесь?—здивовано відповідає незнайомий українською мовою.

Українська мова! Турецький пароплав, синя вода Егейї, палюче південне небо—тло для рідної мови мало підходить! Чи не помилився я часом, чи не почулося мені?

Та незнайомий сідає біля мене на кошиках із виноградом і починає розпитувати:

— Ви недавно з України? Ну як там тепер?

Запитання дурне й просте, але як на нього відповісти?

— Та так, взагалі.

Я цієї людини ніколи ніде не бачив—ні в Стамбулі, ані тепер в Ізмірі. До нашої компанії він не належить. Як із ним розмовляти?

Пробую витримувати балачку в невиразних тонах, у стилі «загалом і в цілому». Так безпечніше.

— Ну, як Київ?

— Та ще на Дніпрі. Влітку пароплави від нього аж до Катеринослава ходять.

Не сказав «до Дніпропетровського». Е, я не дурний, почекаємо, що воно за тип? Вияснимо раніш, а тоді я буду відкривати свої політичні переконання.

— Так. А як урожай?

— Уже зняли. У нас завжди в цей час уже новий хліб їдять.

— Ну, а як взагалі радянська влада тепер?

Чіпляюсь за це «тепер» і відповідаю так само ясно й зрозуміло:

— Та нічого. Як і раніш.

— Ні, я питаю спеціально про Україну.

— Про Україну? Ну, що ж, у нас, як і в Росії. Взагалі—радянська влада. Ради, знаєте, виконкоми. А над усім—ЦВК. З'їзди бувають.

Я згадав ще про одно й додав:

— Кооперація в нас дуже розвинена. Скрізь кооперативи, я теж член кооперативу. Серйозно!

Невідомий дивиться якийсь час на мене, потім закурює нову сигаретку, присувається ближче, озирається довкола й питає раптом:

— А як, на вашу думку, зміцнюється радянський режим на Україні, чи ні? Чи можливе повторення доби бандітизму?

Ну, не інакше, як шпик! Найняла поліція спеціального українського емігранта, а він провокує мене на радянську пропаганду. Е, дзуськи, не спіймаєш! Не дурно ж мене попереджали стільки раз товариші. Е, ні, я такого за радянську систему агітувати не буду! Навпаки, мій любий, навпаки. Облизня спіймаєш враз!

Я сам присуваюся ближче й розв'язно пропоную:

— Слухайте, я вам краще розкажу один анекдот. Ви чули, як людина забрала собі в голову, що вона—півень? Ні? Ну, так от...

І я розповідаю стару контрреволюційну анекдоту, що має довести, яка велика прірва між теорією й практикою радянської влади. Анекдоту я майже забув, розповідаю погано, дуже хвилююся. Незнайомий дивиться на мене

здивовано й мовчить. Тоді я переходжу до іншої анекдоти—про єврейку, в якої втік чоловік. Це теж має щось таке негативне ілюструвати в радянській сучасності.

— «Бо ребе вас не бачить, а я вас да бачу!»—кінчаю я анекдоту й переможливо дивлюся на співбесідника. Ага, зловив ти мене?

Він насуплюється й говорить незадоволеним тоном:

— Це ви даремно так. У мене вражіння—правда, я давно з України що радянська влада зміцнює свій авторитет щодня. Між роками бандитизму й сьогоднішнім станом—велика дистанція. До радянських гасел прислухається весь світ. Та й тут, наприклад...

Моє становище гіршає. Це дуже хитрий провокатор! Він, не спіймавши мене запитаннями, удався до кращої методи: починає сам вихвалювати радянську систему, чи не проветься, мовляв, у мене щось агітаційне.. А як не проветься, як я просто мовчатиму, то ще гірш: він може заявити своєму начальству:

— Агітатор. Я хвалив радянський лад, а він цілком згоджувався, бо мовчав.

Так, становище, дійсно, важке. Я вирішаю перейти до активного наступу.

— Що ви такі дурниці плещете?—майже кричу я:—ви хіба не читаете європейських газет? Та знаєте ви, що навіть на Україні ніхто не вірить радянській владі? Навіть самі комуністи. Еге! А ви чули, що Комінтерн..

Невідомий кілька хвилин слухає мене мовчки, потім червоніє й теж кричить:

— Я думав, що з порядною людиною говорю, а ви просто білогвардійська сволоч! Правда, я вже два роки, як із СРСР, але я тут на службі в Нафтосиндикаті, і як радянський громадянин, не дозволю подібних інсинуацій! Так, не дозволю!

Він повертається й відходить, а я отетерівло дивлюся йому вслід.

Оце тобі й на! Радянський громадянин? Так це я, виходить, агітував тут проти радянської влади?

От здивовання я блимаю очима, укриваюся ввесь потом, протираю очі, озираюся довкола й бачу:

Ніякої купи кошиків з виноградом біля мене нема, а на тому місці сидить просто на долівці турецька родина й снідає. Сонце світить мені просто в обличчя, сліпить і парить.

Чи то мені все від спеки приверзлося? Значить, я не агітував проти Радянської України? Що ж воно таке?

39-а паралеля, ось що?

4

Після жаркого дня—теплий м'який вечір. Ми наближаємося до високої гори з руїнами фортеці. Це вже європейський берег. На березі Азії так само бачимо знищені блиндажі, кинуті гармати. Тут пройшла імперіялістична війна.

Ми ввіходимо в вузьку протоку, чи затоку. Праворуч—маленьке містечко Чанак-кале. Просто—щілина Дарданеллів.

Ми на тому місці, що було об'єктом уваги й інтриг усієї європейської дипломатії багато десятиріч. Ми на місці, до якого зверталися сподіванки і чорносотенців російських і лібералів. Громадянине Мілюков! чи чуєте ви: сьогодні ми, кілька громадян СРСР, вільно пройдемо через протоки. Вільно—і вільними їх зробила для нас не ваша нікчемна політика, а дружба нашої країни з турецьким народом.

«Адана» кидає котвицю на рейді перед Чанак-кале. Так тепер називаються Дарданелли. Поруч нас також на

рейді стоїть якась гарна яхта — вся біла, з мідяним блискучим димарем. Чи не новий якийсь П'єр Лоті мандрує?

Вечір. Сьогодні п'ятниця. З берега чути музику й гамір юрби. Але о 10-ій годині, коли з Дарданелльської протоки влітає гарний «Гюль-Джемаль» і біжить повз нас до Ізміру, — на березі вже скрізь темно й тихо. У Туреччині лягають спати дуже рано.

Ми стоїмо на рейді. «Адана» бере вантаж хліба. Лунають інтернаціональні «майна» й «віра».

ДВА ЕПІЗОДИ З ЛІ-ХАНУМ

Де, в якому з трьох міст Туреччини, що я встиг одвідати за п'ять тижнів, за яких обставин і коли ми познайомилися з Лі-ханум—я не можу сказати читачеві. Лі-ханум бо досі живе в одному з цих трьох міст.

І хай читач не думас, ніби цю ханум дійсно звуть Лі-ханум. Навпаки: в її справжньому йменні нема жадного «л» і жадного «і». Я вигадав для неї це ім'я. Її ім'я — трохи інакше згучить.

І втретє мушу розчарувати читача, Лі-ханум — така сама туркеня, як і чужинці оті закордонні письменники, що їх останнім часом чимало зустрічаєш на вітринах радянських книгарень. Давно помічено, що перекладна книжка користується більшим успіхом; отже наші молоді (і спритні) письменники пошилися в чужоземні автори, а наші молоді (і спритні) видавництва з превеликою охотою видають цю «перекладну» літературу. А читач купує й іноді дивується: чому невірні кажуть, ніби не може існувати інтернаціональна культура? Адже такій однако-вий стиль і в нас і за кордоном.

Отже, того читача, що дійшовши до цього розділу зрадів: — нарешті, щось справді екзотичне! —

— читача цього я мушу розчарувати. Лі-ханум — не туркєня. Лі-ханум народилася в тихому місті Кромах Орловської губернії, де був з давніх-давен тільки один турок булочник, та й того з початком війни кудись заслано. Лі-ханум нічого ґрунтовного про Туреччину не чула, аж поки не вступила до інституту народів Сходу, куди потрапила за командировкою кримського совпрофу. На медичному не лишилося місць — спізналася Лі-ханум; до фармацевтичного йти не було охоти, от і пішла вона до інституту народів Сходу, на відділ Близького Сходу.

Нічого одверто екзотичного в обох епізодах з Лі-ханум присікуватий читач не знайде. Але не для того, щоб узяти читача на екзотику, я перевів у магометову віру цю доньку доброї руської родини. Зовсім не для того. Та... спокій, ми на Сході, де здебільшого ще й досі й життя, й думки, і події пливуть поволі, задумливо спокійно.

Де, в якому з трьох міст, я познайомився з Лі-ханум, не можу розповісти. Вона, очевидно, ще й досі живе в тому місті, кінчаючи свою працю з економіки Леванту, що я їй порадив почати.

Лі-ханум. Мені хочеться говорити про вас ніжними словами — словами тихої любови й великої пошани. Лі-ханум! чи згадуєте ви наші розмови про цю країну, що мусить бути вам за нову батьківщину? (тимчасову, бо нема постійної батьківщини в комуніста).

Не криюся, в моєму ставленні до Лі-ханум було й трохи мужеського, чоловічого. І чи не тому такою ніжністю було обгорнено нашу дружбу? Та гадаю, що вона цього й досі не розуміє — ні мого мужеського, ні моєї ніжности.

Після того, як ми познайомилися з Лі-ханум і я за кілька день поїхав собі далі, ми раптом зустрілися в Ізмірі, на виставці. Вона обдивлялася павільйон польської

мануфактури, і ми стискаючи одне одному руки, посміхнулися, побачивши в гарній рямці великого красвида якоїсь польської фабрики, де великими руськими, а не польськими літерами зазначалося, що це воно за фабрика й коли її засновано. Польща — не дуже багата країна, отже через брак власних краєвидів, послали на виставку стару фотографію із старим написом — однаково, мовляв, турки не розберуть, де польська, а де руська. Ми з Лі-ханум стиснули одне одному руки, посміхнулися на польську винахідливість і розійшлися, бо я, як почесний гість, оглядав виставку в супроводі місцевих журналістів і членів виставкому. Я не залежав од себе й мусив переходити по виставці за пляном Виставкому для почесних гостей.

*

За кілька день я знову блукав ввечері жвавими вуличками Пери. Мою увагу притягла галаслива юрба італійських матросів, що співаючи й з реготом, раптом звернули з великої вулиці кудись у завулок—упевненим кроком людей, добре ознайомих з місцевістю. А були це матроси з італійських військових суден, що того тільки дня прибули до Стамбулу.

В день по цих завулках стоять у черзі порожні таксі, чекаючи пасажирів, бо тісно на центральній вулиці. Вночі з цих неосвітлених провалів на Велику вулицю вилазить вогкий морок.

Мене зацікавила упевненість чужоземних моряків, і я пішов поволі за ними. Згодом я зрозумів, куди саме посувається ота весела юрба. Куди ж бо дійсно можуть іти ввечері в чужомі місті чужоземні матроси, коли їх за тижні, або за місяці плавання позбавляється такого необхідного—жінки? Десь ліворуч од Великої вулиці є веселі квартали, трохи пристойніші за ті доми розпусти

в Галаті, що їх уже овіяно якоюсь легендою: там жінки сидять, мовляв, у клітках і як хижі звірі хапають чоловіків, б'ються за них і ладні самого чоловіка поділити поміж себе, тільки роздерши на частки. Доми розпусти на Пері— куди пристойніші; там ні життю, ані одягу чоловіка ніщо не загрожує, єдина загроза — його гаманцеві і його здоров'ю.

Чи це тому, що я ніколи не був у становищі чоловіка, що купує кохання, і мені хотілося хоч поглянути з боку, як це робиться, чи, може, гріх має якісь непереборні пахощі, що тягнуть до себе; але я стиха посувався за галасливою юрбою Італійців. Була десята година вечора, це дуже пізно для Пері. У ці години на Пері вже тихо, її жителі або сплять, або пороз'їздилися по дачних місцевостях—дуже весело над Босфором—в Бебеку й Терапії.

І раптом якась тінь перебігла неосвітлену вузьку вуличку, де йшли Італійці, і сховалася в під'їзді на протилежному боці. Італійці спинилися тільки на хвилинку, але потім пішли далі. Я підійшов ближче й подивився.

На цих вузеньких бокових вуличках кожна квартира (а вона займає іноді всі п'ять поверхів будинку) має окремий під'їзд: невеличкі кам'яні сходи й нішу. Поза нішею—двері, але вони в ці години завжди замкнені. Жінка могла сховатися тільки під цими дверима, не далі.

— Лі-ханум! — здивувався я, зазирнувши жінці в обличчя.

Що вона робила на цій підозрілій вулиці й для чого взагалі опинилася в Стамбулі? Я не розпитував, побачивши її зніяковілість, а натомість одверто розповів, чому саме потрапив сюди. Трохи опам'ятавшись від переляку, бо юрба матросів могла налякати хоч кого, Лі-ханум засміялася:

— Я можу показати вам ці квартали. Колись удень, розшукуючи товаришів, я помилилася адресою й потрапила на подібну вулицю.

Ми взялися за руки й пішли далі за юрбою матросів. Це найкраще, що можна було зробити, бо нам обом було ніяково. Я не розпитував її, вона не розпитувала мене, але яку вона мала рацію вірити, що я тільки за матросами пішов, а не сам хотів купити собі короткохвильне кохання?

Я побачив цю вулицю. Два ряди цілком однакових домів. У нижньому поверсі кожного з них — не більш од двох вікон і дверей. На вікнах — ґрати. Через вікна видно яскраво освітлену кімнату, а там килими й канапи — і по кілька жінок у кожній кімнаті. Жінки чепуряться, фарбують губи, дивляться в люстерка і чекають гостей. От і все. Нічого цікавого.

Ми не пішли до скрайнього будинку, де спинилися італійці. Там одразу вибігло на вулицю кілька жінок, почалися обійми, збільшився регіт — і йшов одвертий торг. Ми повернулися й пішли назад.

І от на тій самій вулиці, де я зустрів Лі-ханум і де ми тепер проходили, щоб вийти на Перу, моя супутниця раптом здригнулася. Я почув якесь незвичне тремтіння її руки. Всім тілом вона притиснулася до мене.

Якийсь турок — так, я вже навчився розрізняти нації на цьому базарі націй — перейшов вуличку, й, трохи вагаючись, затримав кроки перед нами. На його обличчі була збентежена, але радісна посмішка.

З такою самою радістю Лі-ханум подивилася на нього, але тільки на хвилинку. Потім вона видерла свою руку з-під моєї руки й, знову притискаючись до мене, замахала обома руками перед обличчям. Турок спинився.

— Олмаз! — скрикнула Лі-ханум.

Турок підвів капелюха й, ніяково посміхаючись, відійшов і зник у темряві кривенької вулички.

Ми мовчки пішли по Великій вулиці. Я тільки спитав Лі-ханум, де вона спинилася в Стамбулі й одвів її додому. Ні про віщо ми не говорили. Вона не розповідала, я не питав.

Кілька день ми не зустрічалися. Я міркував так: у неї якась близька людина, було призначене побачення, я пошкодив. Але вночі, на подібній вулиці? Вона була в подвійно ніяковому становищі — і перед ним і передо мною.

Не знаю, чи так слід (може, це — міщанство), але жінка, що думає про когось іншого, вже не вабить мене. Хай їй бісі Хай вона займається своїм коханцем. Мені було навіть соромно, що я стільки часу, уваги, ніжності віддав цій жінці, так хороше думав про неї й про її працю, а вона в той час була звичайною жінкою, яких тисячі, мала якогось підозрілого коханця й побачення з ним на підозрілих вуличках. Мені не хотілося бачиться з Лі-ханум і говорити з нею. Я втратив усякий інтерес до неї.

*

Та ми все таки зустрілися ще раз.

Другий епізод з Лі-ханум трапився на околиці Стамбулу, на давньому кладовищі султанів — у гарному колісь Еюбі.

Тути їдуть Золотим Рогом, оспіваним у писаннях Теофіля Готье, П'єра Лоті й Кльода Фарера. Тули їдуть у маленьких пароплавах, «ширкегах» — вони спиняються щоп'ять хвилин то біля одного берега, то біля другого. Так і тиняються ширкети від Стамбулу до Пери й од Пери до Стамбулу, аж поки не доїдуть до Еюбу.

Гей-гей! Романтики французи вславили Золотий Ріг, як найгарніший куток земної кулі. Вода його, бачте, дійсно золота, а сонце якомось на особливий кшталт відбивається

в цій воді, а береги—сторожа мусульманського світу, а Еюб—варта цієї сторожі. Гей-гей! Я не побачив цієї краси. Вода Золотого Рогу—у масних плямах, з його майже непорушних хвиль визирають якісь стовбури й рештки затоплених барок, а по берегах, на кожній пристані чатують тепер суворі поліцаї в англійському умундируванні. Мінарети відсунулися на задній плян, а на передньому стоять тартаки, якісь склади, бідони з нафтою. Так, тої давньої краси я не побачив. Я побачив інше. Я помітив, як молода Туреччина видирається з лабет отієї безглуздої романтики, як димарі заступають місце мінаретів. Посуньтеся, мінарети, вам скоро не буде місця на обрії! Оспівуючи романтику Ісламу, європейці підлабузнювалися до його некультурности, підлещувалися,— а турецький нарід мав далі тягти ярмо відсталости, і в родині, так званих, цивілізованих націй було місце тільки для його, нікому нешкідливої, романтики, для пасивности, а не для динамічної творчої акції. Я побачив, що турецький нарід ударемнив пришелелуваті співи своїх «друзів» і став над романтику.

Зійшовши на останній зупинці, я через галасливий базарчик, через мовчазне подвір'я мечету, де за ґратами тюрбе сховано клейноди султанів, пішов угору на кладовище.

Чому турецькі кладовища такі занедбані? Чи було це й раніш? Мені й тут хотілося думати, що тільки останнім часом мусульман занедбав кості своїх дідів, що це теж вплив часу. Проте—не беруся це твердити. Але я обійшов чимало кладовищ—і скрізь однаково.

Там, де кінчаються міські мури, поза брамами Топкапу. Едрне-капу, Еюбу—на кілометри простяглися до-вокола Стамбулу кладовища. Кажуть, що спочиває поза міськими мурами щось із десять мільйонів чоловіка.

І скрізь—звернені до Мекки подвійні пам'ятники, подібні до великих цвяхів, сиротливо визирають з гущавини бур'яну. Доріжки поросли бур'яном, і його колючий дріт дере черевика. Я пройшов один раз кілька кілометрів уздовж мурів і в цьому царстві мертвих не зустрів живої людини. Здається, немов зі смертю зникає й пам'ять про людину, немов посаджено мертвяка в могилу (турки, ховаючи своїх мертвяків, не кладуть їх, а садовлять)—і кінець. Більш нікому він не потрібний—хіба не прекрасно, коли б отак воно й було?

Та втім—не беруся запевняти.

З вершечка Еюбу я побачив довкола таке саме. Зanedбані монументи, по два цвяхи на надмогильній плиті, занедбані доріжки, колючий бур'ян. Та мене в Еюбі, власне, цікавило не царство мертвих, а та країна живих, що її бачиш із цієї найвищої в Стамбулі гори.

Заходило сонце десь під Едірне, і на тлі червоного неба безладним натовпом виступали мінарети. Були мінарети й мечети, ще освітлені виблиском проміння, але то на східній стороні. Скоро й вони почорнішають і зникнуть у темряві.

Сонце, сідаючи, грало й на великих палацах Пери, під його останнім промінням, що безсило відступало перед ніччю, червоніли то шість мінаретів Ахмет-султана, то модерний шпиль семиповерховика біля Галатської вежі. Між Еюбом і мечетами вставав морок, і згасали в ньому масні плями Золотого Рогу. Та все, що лежало на Захід од гори, ще було освітлене сонцем. Скоро й там зако-
титься сонце—сонце зайде поза мінаретами.

Нанизу, на освітленій рівнині, я побачив якусь чоловічу постать. Чоловік пильно вдивлявся в пам'ятники на горі. Потім він зняв капелюха й помахав ним.

Я почав шукати очима, кого це вітає чоловік з-під горба. Не мене ж! Позаду себе, ще трохи вище, біля

гарного мармурового пам'ятника з золотими літерами по зеленому тлі я побачив Лі-ханум. І тут вона вже не ховалася, а пішла впрост до мене.

— Ваш апарат із вами?—швидко спитала вона.

Я вдарив рукою по кобурі з фото-апаратом.

— Так, але вже темно фотографуватися.

— Це нічого. Зробіть вигляд, ніби фотографуєте. Ну, хоча б оцей пам'ятник.

Голос її тремтів, вона, видно, хвилювалася.

Мені все ж таки пощастило зфотографувати той надгробник. Ця фотографія й тепер передо мною. На передньому пляні вертикальна дошка з кам'яною чалмою вгорі (небіжчик був хаджі) і з довгим написом про чесноти вмерлого. Потім—надгробна плита, а поза нею ще вертикальна дошка з вибитими трояндами—звичайний турецький візерунковий мотив. Фотографуючи, я на хвилинку озирнувся назад, до долу. Таємничого чоловіка вже не було. Він як у землю провалився, десь між довшніми пам'ятниками.

Потім ми сіли на могилі.

— Я мушу вам пояснити—сказала Лі-ханум.

Її хвилювання набагато зменшилося, коли й вона побачила, що отой загадковий привітальник десь зник.

— Я мушу вам пояснити—повторила вона.

Я страшенно не люблю, коли мені розповідають щось інтимне. Це найкращий засіб навіть найближчу людину перетворити в запеклого ворога—вислухати її інтимне. Отак бувають собі взаємини—нічого, взаємини непогані. Зустрічаєтеся обидва з інтересом. І раптом покортить чоловікові розповісти вам щось з дуже інтимної галузі. Розповість, а за хвилинку пожаліє, що це зробив. І після того почне уникати вас, ніяковіти зустрічаючися, а згодом із люттю буде згадувати вас:

— «Оце та людина, що знає моє інтимне... Та ще як знає: з моїх власних слів».

Я страшенно не люблю вислуховувати щось інтимне. Хай я краще сам домислюсь до нього, принаймні людина не матиме за віщо мене ненавидіти.

Сказавши про це Лі-ханум, я узяв її під руку й ми почали мовчки спускатися на долину, до пристані. Ховаючи свою ніяковість од її інтимного, що я ненароком аж двічі підгледів, я присилував себе пустувати, співати, бігати...

Ми збігли з узгір'я й раптом почули за собою прискорені кроки. Якийсь турок поспішався наздогнати нас.

Довкола було вже майже темно. Десь попереду наближався галас вечірнього базару, кав'ярень і метушливих вулиць. Ми озирнулися назад. Червоне тло було прорізане фантастикою безформних, могильних цвяхів, що немов коливалися у вечірньому повітрі. Турок наздогнав нас майже при виході. Його обличчя не було знайоме ні мені, ані, очевидно, Лі-ханум.

Він щось сказав, сміючись і простягаючи руку. Лі-ханум зашарілася і сказала мені пошепки, щоб не чув невідомий:

— Він думає, що ми, тут... дайте йому кілька піястрів, бо як зрозуміє, що ми чужинці, можемо потрапити до караколу.

Я вийняв 10 гурушів для чоловіка, який думав, що ми ходили на турецький цвинтар того саме, чого ходять у вечірню сутінь молоді люди на цвинтарі України, Франції й першої-ліпшої країни.

За п'ять хвилин ми сіли на ширкет, простуючи до Нового мосту, додому.

*

А згодом, пливши на «Чічеріні» до рідних берегів, з випадкової розмови двох пасажирів, що не бачили мене,

бо я лежав поза запасним штурвалом і дивився, як крутиться лот. я дізнався що:

— ще в інституті Лі-ханум познайомилася з турецьким політемігрантом і одружилася з ним, а чоловік незабаром повернувся до Туреччини;

— вона обрала собі за спеціальність Близький Схід, щоб бути інтересами ближче до коханого;

— поїхавши до Туреччини, Лі-ханум кілька місяців не могла побачити чоловіка, бо не хотіла, як чужоземна громадянка, притягати собою увагу поліції до цього.

Пасажири дивувалися геройству молоді жінки, що мала мужність, живши по тих самих містах, де й чоловік, нічим не скомпромігувати його й дорученої йому справи, відмовляючись від зустрічей хоча б і з додержанням конспірації. Пасажири дивувалися цьому, а я дивувався власній дурості й негідній підозрілості зіпсутої людини, що бачить довкола тільки зіпсутість. Лише кілька років відділяє нас од доби революційної романтики; лише кілька років тому я був свідком, а може й співучасником подібних романтичних вчинків, а от нині я забув запал самовідданости й самопожертви, породжений у вогні революції, і поміщанському тлумачив незрозумілу вже мені красу душі Лі-ханум.

А зазирнувши якимось, вже вдома, до кишенькового словника, я дізнався, що «олмаз» зовсім не чоловіче ім'я, а турецький вислів заборони:

— Не можна.

І цими рядками я хочу принести свій жаль і свій сором вам, Лі-ханум, бо мені дійсно сором за свої думки в ті два епізоди з вами:

на кривенькій півтемній вуличці Пери, біля вогнів домів розпусти й життя

і на осяяному західнім сонцем цвинтарі Еюбу, над могилами десяти мільйонів.

ПАТРІОТИЗМ КАБІНДЖІ МИХАЙЛА ВОЛОДИМИРОВИЧА

Великих кадрів російської еміграції я в Туреччині вже не знайшов. Графи й князі роз'їхалися по серйозніших країнах, де можна інтригувати, де можна гратися в російських Кобленц, де є кому з тобою оті кобленци розводити. Лишилися у колишній турецькій столиці самі покидьки. У вересні 1927 р. їх було тільки 3.000. Турецька влада обмежила місце перебування російської еміграції виключно межами Стамбулу з околицями.

Росіяни ґрунтовно захопили в Стамбулі три професії. Росіяни там: шофери, кельнери й повії. Кажуть, що по всіх трьох фахах громадяни колишньої російської Імперії не мають собі конкурентів.

Перше вражіння першого вечора в Пері: темнувато, налівоосвітлені вітрини зачинених магазинів, безліч авт, дзвінки рідких трамваїв—і руська мова. Існують на Пері квартали, заселені поспліч росіянами. Є завулки з російськими ресторанами—в «Тіграні» мені подавали пристойні й чемні молоді люди військової виправки.

Першого вечора, зачувши руську мову, я спинився на розі, під зупинкою трамваю, і роблячи вигляди, ніби чекаю

потрібного мені номера, прислухався до розмови двох росіян.

Говорилося про те, як важко стало заробляти в Стамбулі, що треба мати не менш од 3.000 лір (тобто карбованців), щоб одкрити невеличке хоча б «діло». Помітивши, що я пропустив уже кілька вагонів, емігранти відійшли кудись далі. А я подався за хлопцем у студентській кашкетці, що меланхолійно посувався по вулиці.

Студентська кашкетка підійшла до вікна тютюнової крамнички, вона ж російська книгозбірня, й меланхолійно перебрала кілька книжок—засмальцьованих і обдертих. Ці книжки давно вже перечитані студентською кашкеткою. Вона поклала книжки й меланхолійно попленталася далі. У мене було вражіння, що й завтра так само цієї ж години підійде студентська кашкетка до тютюнової книгозбірні, перегорне кілька затрушених книжок, нічого не візьме й меланхолійно поплентається далі.

Чим живуть оці всі люди?

А чимсь живуть такі! Жевріють, очевидно. Найщасливіші ті, що влаштувалися по кафе й ресторанах (є «Київ», два «Петрогради») чи мають дані торгувати власним тілом. Прекрасно живуть шофери.

Михайло Володимирович—кабінджі на пляжі «Флорія». Мій земляк.

— Значить, ви з Києва?—спитав він першого ж дня:— значить ви пам'ятаєте гімназію Петра?

— Пам'ятаю, — кажу, — це така гімназія була, куди приймали тих, що їх повикидали зо всіх гімназій.

— Правильно! — радісно скрикнув Михайло Володимирович: — мене самого з трьох гімназій викинули, а потім до Петра прийняли. Значить, ви справді киянин.

Ми довго говорили про Київ.

Скінчивши в Києві гімназію Петра (а може й не скінчивши — це однаково, бо гімназія була спекулянтська й знань не давала жадних), Михайло Володимирович десь, очевидно, пересидів благополучно воєнні роки (чи не він це, бува, так заповняв колись анкети: «Ваше ставлення до військової повинності? — Негативне!»). А на початок лютогової революції він потрапив до Петрограду.

— Я що? Я Леніна з Троцьким у Смольному охороняв. Я там на варті скільки раз стояв! — любить розповідати він.

Чого ж ви тут опинилися на «Флорії»?

— А...

Був Михайло Володимирович і в гетьмана, не погано говорить українською (принаймні, краще від самого гетьмана), але не любить чомусь згадувати про цей час. Після вигнання гетьмана Михайло Володимирович — в Одесі.

— Мобілізували денікінці. Мобілізували, а сами відбирають підписку, що я, мовляв, пішов добровільно. Ну, побачив я таку справу, бачу — погане діло. Сів на пароплава, та й до Константинополю.

І про перші часи свого емігрантського життя Володимир Михайлович так само розповідати не любить. Проте, дуже пишається з того, що був він піонером пляжної справи.

— Думаєте, турки зробили цей пляж? Ні, он тут далі є село Кучук-Чекмеджі, так біля самого моря іроди живуть, а ніколи не купаються... Кажуть, ніби море брудне. Ну, яке ж воно брудне?

І Михайло Володимирович підходить впрост до хвиль Мармурового моря, пильно вдивляючись у них. Не може такого бути, щоб Мармурове море, його море, те море, що омиває його пляж, — було брудне?!

Михайло Володимирович не розуміє, що для турка, який тричі на день за магометовим законом обмивається море дійсно брудне. Довго ще житимуть релігійні традиції серед простого турецького народу... Але ця традиція зовсім навіть не погана. Очевидно, вона й виробила подібне ставлення до морської води.

А пляж «Флорію» зробили, справді, не турки, а англійці. І дійсно—за допомогою російських емігрантів. Там є два великі пляжі й один маленький, простіший. Великі обидва обслуговують і відвідують здебільшого росіяни.

Михайло Володимирович походить по пляжу в трусиках і колоніальному шоломі. Це його вбрання. Він чорний, майже як мурин. Його 20 кабінок завжди мають клієнтуру. В сусідніх кабінджі номері гуляють.

Коли я декілька раз викупаюсь і погріюсь на сонечку, Михайло Володимирович гріє в чайнику над трісками воду й кличе мене пити чай.

— Справжній лептон, не такий, як у турків. Я люблю, щоб у мене хороший чай був.

Ми п'ємо чай, розмовляючи на політичні теми.

Два моменти боляче дошкуляють Михайла Володимировича: єврейське засилля й кемалізм. До євреїв у нього звичайне емігрантське ставлення, хоч і прислужує він на пляжі буржуєві емігранту Фельдману, стереже його речі й приносить йому воду сполоснути ноги.

— А правда смішно, коли жиди у війську командують?— шукає він у мене співчуття.

— Чому ж смішно?

— Та смішно ж! Яюсь дивно.

Турків він нехтує теж по-емігрантському.

Дивна річ! Ці банди малокультурного російського мішанства, збанкрутувалої російської інтелігенції, прийшовши на чужу землю, насамперед почали з презирством

ставитися до хазяїв цієї землі. Принісши сюди свою ідейну убогість, духову й фізичну розпусту, сприявши тому, що ім'я росіянина стало подібним до найнікчемнішого Терзіта з Іліади, вони вважають себе на десять голів вищими од турка, що переміг Імперіяліста, не затрутіся отою отрутою й, кінець-кінцем, запровадив лад на своїй землі. Турки бо—азіяти! Турки бо—нижча раса!

І коли тепер турок нехтує білого емігранта й намагається ліквідувати еміграцію не лише з почувань приязні до нас, то нікому з емігрантів ніколи не спаде на думку, що вони самі спричинилися до такого ставлення. Ну, звичайно, у своїх власних очах вони бо — носії великої ідеї слов'янства, євразійства...

Михайло Володимирович любить запевняти, ніби кемалізм тримається тільки на багнетах, ніби справжні турки не визнають цього ладу. Цікаво, хто це такі, оті «справжні» турки? Емігранти, поки не відірвалися остаточно від російського терену, поки там ще залишалися якісь зв'язки, поки жевріла надія на повернення, — сплітали йолопські побрехеньки про нас, очікуючи щодня перевороту. У нас люблять говорити, що еміграція нічого не навчилася, навіть більш, вона випробовані методи оцінки ворожого політичного ладу спомагається переносити й на інші країни і тепер плешуть емігранти нісенітницю про близьке повалення ладу в Туреччині. Десять років очікування притупить хоч яке почуття. Не можна сказати, щоб еміграція переконалася в нашій силі—вона просто інтелектуально не досить розвинена, щоб належно оцінити ворога. Десь жевріє надія, може, й досі, але вона подібна до надій на друге пришествя... І еміграція займається не небесними справами, а своїми земними. Звідци й цікавість до Туреччини, звідци й надії на повалення кемалізму.

Але еміграції Михайло Володимирович так само не любить. Він пишається, що не має нічого спільного з нею.

— Я тут з 1919 року!—вихвалюється він:—та мати їх, оцих емігрантів! Врангель? а на . . . він мені здався?

Любить розпитувати Михайло Володимирович про порядки в СРСР. Його цікавить, чи в нас лад — певний, сталий. Дисципліна дуже цікавить Михайла Володимировича.

— Я за те, щоб порядок був! Я люблю свою службу справно сповняти! От я, як і в війську був, все робив, що мені накажуть. Троцький наказував — я робив. І гетьманові теж чесно служив, поки він...

Очевидно, якесь там непорозуміння у Михайла Володимировича з Павлом Скоропадським було. Не без того. Не любить він розповідати про гетьмана.

— А от, як повернусь, теж чесно служитиму. Я за дисципліну й за порядок!.. Я б, наприклад... з мене хороший би начальник гедеу був...

І перебиває сам себе...

— А правда, що до гедеу тільки жидів приймають?

— Ні, неправда.

— А мене прийняли б?

— Є в ГПУ таке місце, куди б вас охоче прийняли, якщо за вами грішки якісь лишилися.

— І ніяких грішків за мною нема. Я на всю еміграцію положив!.. Я ж завжди за порядок був! Що вони тут інтриги всякі розводять та інтервенції?.. А до поліції теж не прийняли б?

Незручно мені якось дуже одверто говорити з Михайлом Володимировичем. Простак він, простак, а що як доповість куди слід, що я більшовицьку агітацію в голому вигляді розводжу? Заберуть мене отак у трусиках. Гола агітація, скажуть...

Отже і доводиться легенько балакати, легенько спростовуючи нісенітницю, на прикладах з емігрантської преси (доречі—сам Михайло Володимирович її не дуже поважає), розвіюючи емігрантський контрреволюційний дурман.

От, наприклад, Михайлові Володимировичу не подобається наша зовнішня політика. Що воно за приятелювання таке з турками?

— Раніш, як їхав царський посол по Пері, так ніхто дорого перейти не смів! Поліцаї козирили, у фронт ставали!.. А тепер консул там якийсь. А от поб'є хтось морду вашому консулові, так хіба більшовики війну туркам за це об'являть? Не об'являть же? А все тому, що з азіятами приятелюєте.

Якраз того часу ми прочитали телеграму з Варшави про напад емігранта на співробітників радянського консульства. У цьому мій приятель кабінджі теж бачить занепад нашого міжнароднього впливу: приятелювали з усякими там «полячишками», от і доприятелювалися.

— Ви турецьких слів вивчаєте і намагаєтеся з турками по-турецькому розмовляти. Думаєте, вони вас за це поважатимуть. Азіяти. Ви йому по-руському говоріть і морду бийте.

— А ви морду били туркам, Михайле володимировичу?

Звичайно, кабінджі нікому морди не бив, бо як побив би, вислали б з Туреччини. Кабінджі—у великій дружбі з поліцією. Не знаю, чи виконує він якісь спеціальні доручення, але розповідав мені Михайло Володимирович, як торік організовано замах на Кемалю-пашу і як російський емігрант, втершись в довір'я змовців, позраджував їх усіх поліції.

*

А певного ранку, приїхавши на пляж, я знайшов великий заколот. Розповідали про якийсь інцидент між Михайлом Володимировичем і черговим поліцаєм.

Емігрант Фельдман не любить вживати трусиків. Він роздягається й ходить по березі, в чому мати родила. Якась лікарша (теж з російської еміграції) поскаржидася поліції, що з її веранди видно цю непристойність.

Прийшов поліцай, склав протокола й, докоряючи Фельдманові, кинув таку фразу:

— Це ж вам не Росія!

І тут зовсім несподівано до інциденту встрияв кабінджі; той самий мій Михайло Володимирович, що в таких гарних взаєминах з усією поліцією й що завжди був за порядок і дисципліну.

— Як не Росія? А ти думаєш, що в Росії дозволяють голим ходити? Ти думаєш, що Росія — це Азія тобі? Та він же з Росії вже скоро десять років, він емігрант!..

Дуже образився кабінджі на турецького поліцає за Росію й трохи не кулаками викинув його з пляжу.

Я вияснив, що власне образило Михайла Володимировича й викликало в нього оту хвилю патріотизму. Виявляється, зовсім навіть не те, що дикунство й непристойність були кваліфіковані, як щось спеціальне російське. Обурило Михайла Володимировича якраз те, що емігранта й спекулянта, буржуя Фельдмана, поліцай вважав за заступника Росії.

— Адже Фельдмана викинули з Росії, — кричав мені Михайло Володимирович: — викинули вже десять років тому.

І додав трохи заспокоївшись та наливаючи собі й мені справжнього лептона, досить таки брудного:

— Як і мене.

ЕМІГРАНТ ФЕЛЬДМАН ДИВУЄТЬСЯ

Ми з румунським громадянином Фельдманом гріємося в гарячому піску Флорії, за 25 кілометрів од Стамбулу, на березі прекрасного Мармурового моря.

Ласіdnі хвилі Мармари! Немов, дійсно, розтоплений мармур—на колір, а як обгорне тебе ця біляво-зелена хвиля, не пінєста, не бурхлива—ех!

На обрії проходили різнопрапорні пароплави, десь уліво, двома самітними скелями, стирчали собачі острови (туди Антанта 1920 р. вивезла славетних стамбульських собак і потруїла), просто на нас біг по воді гідроплян, розганяючись, щоб перелетіти до Сан-Стефано, а ми лягли в м'який пісок і говорили... про Харків.

Про Харків, бо в румунському пашпорті домнуле Фельдмана, в графі «місце народження» стояло:

— Харків.

І другий мій приятель, колишній вихованець гімназії Петра в Києві—Михайло Володимирович, нині головний кабінджі пляжу, щиро обурювався:

— Ну, чи не підла нація? Яке вони мали право видати йому румунського пашпорта, коли він народився в Харкові? Ну, не хочеш вертатися, так живи по емі-

грантському паспорту, як інші! А він — румунський громадянин... Тху!

Не тільки ображений російський патріотизм говорив у моєму кабінджі. Роздирало його ще почуття заздрости: купивши собі румунського паспорта й зробившись з «господина» — «домнуле», має змогу Фельдман пересуватися по всій Європі, а російського емігранта тримають у Стамбулі, навіть на азійський берег не пускають, з нового ж року взагалі Кемаль загрожує кудись вислати.

Було жарко, хотілося якнайбільш увібрати в себе сонця, хотілося відпочинутися, щоб аж до нової відпустки вистачило, а домнуле Фельдман настирливо розпитував про Харків:

— Ну, а як Катеринославська вулиця, на місці?

— А що їй робиться?

— Хороша вулиця!

Хоч і слід бути за кордоном якнайбільшим патріотом, я не міг стриматися й одверто висловив усе, що думаю про цю «хорошу вулицю». Домнуле Фельдман здивувався:

— Ні, не кажіть, хороша вулиця. Там у нас кілька домів було. Знаєте, великий один такий проти каланчі. Як він, стоїть?

— А стоїть.

— І ще один, на розі Дмитрівської, здоровенний, поверхів на шість.

З якоїсь газетної хроніки врідалося мені в пам'ять, що той будинок належав раніше князеві Шаховському. І я обережно висловив свій сумнів. Мій знайомий відповів стилем Івана Олександровича Хлестакова.

— А можливо що й не наш. Знаєте, давно це було, скоро 10 років... А от на Пушкінській, може бачили? — Пушкінський в'їзд є, так на розі вже наш будинок. Там під час війни два поверхи погоріло...

— Можете радіти: відбудували вже ваші два поверхи.

— А хто?

— Та не пам'ятаю, хто там тепер за хазяїна. Здається якась професійна спілка.

Мій знайомий замислився.

— Скажіть,—спитав Фельдман,—як ви думаєте, віддадуть нам ці доми?.. Та ні,—перебив себе самого,—я не про сьогодні говорю, я ж не дурний, і радянська влада не дурна, а от років за десять—п'ятнадцять...

— ... коли хтось подурнішає?

— Ні, я думаю, що ми почекаємо ще років 10-15, а потім будемо повертатись. Тоді буде розмова з вами.

— А от Михайло Володимирович інакше думає. Він хоч зараз ладний повернутися, аби його за старі ділишки не чіпали та роботу дали.

Кабінджі підтримує:

— Навіщо Фельдманові повертатися? Його мамаша концесію взяла в турків та відсипає йому щомісяця 200 лір на «Тюркуаз»... Там же у вас тюркуазів нема.

«Тюркуазу», розкішного емігрантського ресторана з кількома залами у нас нема, але це ще нічого: побенкетував би Фельдман і в діловому клубі, та мамаші з 200 лірами щомісяця—він у Харкові не знайде.

Я ще обережніше висловив своє побоювання: навіщо радвладі йти на розмову з Фельдманом, коли й без фельдманів упораємось? Я розповів, як відбудовано Харків, скільки нових домів споруджено, скільки бруків направлено, як у нас скрізь у центрі асфальтові тротуари... Розповідаючи, помітив, що мій співбесідник слухає мене більше з ввічливості, ані на крихту не вірячи в те, що я говорю. І тут не його зненависть до нас виною, а ясне розуміння, що вони сами, оті харківські багатії, залишаючись при

владі, ніколи б нічого подібного не зробили. Де ж там якимсь більшовикам зробити!

Потім я пішов одягатись. На прощання Фельдман ще раз спитав:

— Значить, поки домів не повертають? Ну, доведеться почекати. Може політика ваша зміниться...

Я вдячно стиснув руку цьому ворогові радянського ладу: коли він так упевнений в нашій моці, що лише за 15 років чекає «зміни політики», то яка велика певність має бути в нас самих!

ДЕЩО ПРО ЖІНКУ

З домнуле Фельдманом ми зустрілися знову того ж, здається, дня в поїзді Адріанопільської залізниці, вертаючи до столиці. Мене щойно кондуктор виставив із якогось порожнього купе, де я, приваблений тишею й затінком, хотів трохи поспати після гарячого сонця. Кондуктор дуже чемно щось довго пояснював по-турецькому, але мої знання обмежуються виключно цифрами, назвами залізничних станцій і запитанням «кач пара?». Зрозумів я тільки з жестів—універсальна мова!—що чомусь треба перейти до іншого місця в тому таки вагоні. Я скорився й за кілька кроків зустрів Фельдмана поруч із польським консулом—також постійним гостем пляжу.

Вже моя доля така—польські дипломати мене не люблять. Пан консул пересів до іншого місця, а домнуле Фельдман нагадав мені, що в турецьких поїздах є спеціальні місця для жінок. Я, очевидно, не зрозумів турецького напису на цьому купе.

Жінку розкріпачено, але збереглися ще старі обмеження стосунків між чоловіками й жінками. Тепер ці обмеження вже більш скидаються на привілеї для жінок. У поїзді, метрополітені, трамваї—є спеціальні місця тільки для

жінок, де чоловік не має права сісти, але ніхто не забороняє жінці сідати серед чоловіків.

Одна з найсерйозніших реформ Кемалю-паші—реформа побуту. Вона неможлива була без розкріпачення жінки. Скасовано многоженство, скасовано чадру, скасовано чоловічу опіку над жінками. Жінка одержала навіть право голосу на парламентських виборах.

Раніш жінка не могла з'явитися перед чужим чоловіком із незаслоненим обличчям. Навіть через вікно визирнути без чадри вона не могла. Не в супроводі чоловіка із своєї родини, жінка не могла піти на вулицю й до театру. Якнайсуворіше виконувалося заповіт із Корану: сімейне життя, інтимне життя мусульманина—релігійна таємниця. Це прикриття релігійної таємниці поширювалося на всі галузі побуту.

Якось на околиці Стамбулу біля брами Едірне-Капу я зустрів двох жінок, що при моєму наближенні закрилися чадрами. Але то був єдиний випадок, то було на околиці, а до того ж жінки були старі й негарні. Коли іноді—дуже рідко—я зустрічав на вулиці жінок під чарфе, мені, насамперед, спадало на думку, що напевне жінка вживає старого звичаю виключно з егоїстичних міркувань, що напевне ця жінка не дуже гарна. Бо майже всі жінки турецькі, що я їх бачив без чарфе—дуже гарненькі.

В Анатолії, особливо в глибині її, далі від культурних центрів, жінки під чадрою зустрічалися частіш. Цивілізація шириться ступнево.

Але, не вважаючи на кемалеву реформу, лишилося чимало старих забобонів.

До моєї товаришки в Стамбулі мусіла прийти одна турецька письменниця... Це для нас була ціла подія. Побачити жінку, розкріпачену аж до того, що вона пише, її читають, її знають. Ми з нетерплячкою чекали цієї візити,

Письменниця прийшла в супроводі ще одної дівчини. Це—II сестра.

— Яке має ця відношення до турецької літератури, крім того, що II сестра пише?—спитав я.

Мені роз'яснили, що самій жінці прийти в гості не личить, хоч і прийшла вона не до чоловіка, а до жінки.

Я розповів про це панові Фельдману, коли в нас зайшла мова про жіночі обмеження чи привілеї. Він ані крихти не здивувався.

— А як же інакше? А у нас хіба не так?

От я і не міг пригадати, як воно в нас було. Як воно тепер, я розповів емігрантові. Як воно раніш—він розповів мені.

Жінка чи дівчина, живучи самотньо, не має права прийняти до себе гостя. Мусить бути хтось при цьому, або треба піти до спільної кімнати. Жінка чи дівчина не може відвідати кімнату самотнього чоловіка—це непристойно

Жінка не може пройти по вулиці з чужим мужчиною під руку—це свідчить про наявність інтимних взаємин. Жінці не можна курити цигарки на вулиці.

З такими поглядами виїхав із нашої країни чимало (вже скоро десять) років тому пан Фельдман. Так, це стара Росія, з її старим побутом. Це філістерство переможене, його навіть важко уявити собі. Звісно, смішно було б зводити досягнення 10-ти років до подібних дрібниць, але з отаких крихіток і складається побут, складається оте, що цупко тримає тебе в своїх пазурях, хоч хто б ти був. Можна чи ні? На різниці між дозволеним і недозволеним будується людські взаємини, людську мораль...

Пан Фельдман чимало дивувався. Я йому співчував: я так само чимало дивувався тому, що бачив у європейській Туреччині.

Моя знайома торік жила в турецькій родині. Це сприяло вивченню турецької мови, побуту, життя—якраз того, над чим працювала моя знайома. Їй раптом одмовили від квартири. Чому? Вона не могла зрозуміти. Стороною дізналася, що хазяйка комусь говорила:

— До неї багато знайомих ходить...

Хіба це не подібне до старої умови квартирної хазяйки самотньому квартирантові «жінок не водити?» І хіба, щось таке ви уявляєте тепер у нас?

Я був у турецькому театрі. Там жіночу роллю виконував мужчина, як у салдатській виставці «Графіня Ельвіра». Я купив для грамофону кілька турецьких пісень—жадного жіночого голосу. В іншому театрі, в турецькій п'єсі я бачив на сцені жінок, але то були грекині. Туркені прилюдно не виступають. І наша знайома письменниця, хоч і соромилася прийти до нас сама, має славу розпутної жінки—може, тому якраз, що пише романи про кохання і навіть—жах!—виголошує доповіді через радіо.

Так то Туреччина! Туреччину Кемаль-паша брутальною рукою реформатора кинув на кілька сторіч уперед, а їй важко при звичаюватись... Але пан Фельдман, харківський інтелігент і домовласник?

Пан Фельдман, цікавившись нашими шлюбними справами, питає:

— Чи може молодий хлопець одружитися, не поспитавши батьків?

— А чому ні?—дивуюся я.

— Ну, я розумію, що формально вони йому заборонити не можуть, але чи не трагедія для них, коли син їх не слухається, і сам вибирає собі наречену?

Звичайно, для міщанської родини в цьому може полягати трагедія. Але й розумних міщан у нас перетравили 10 років. Та Фельдман мислить ще психологією десятиріч-

ної давнини. Він наприклад, вважає, що шлюб мусить складатися після згоди батьків обох сторін.

Хіба не було так десять років тому? Хіба нема таких шлюбів тепер в Одесі? Там у міщанських родинах ставиться дві вимоги:

цнота нареченої,
професійний квиток нареченого.

Та наша молодь, наше найкраще — вони видерлися з пазурів старого побуту — і якийсь великий землемір моралі переставив межу між дозволеним і недозволеним. У нас мислять тепер інакше.

Щиро бажаю того самого й турецькій молоді!

СОНЦЕ ПОЗА МІНАРЕТАМИ

Останні гості посідали в кавки, трап піднято. Бряжчить коловорот, намотуючи котвицю. Зараз рушимо. Прощай, Туреччино!

Я стою на кормі і вдивляюся в широку панораму Стамбулу. От коли переконуєшся, як це справді гарно! Тепер я можу на хвилинку погодитися з Готьє і Фарером.

Метушня на рейді, безліч пароплавів, клубки диму й сонце, що заходить за мінаретами якогось великого мечету—ось моє останнє вражіння від цієї країни.

Було щось коло 7-ої, і сонце сіло поза Еюбом. На тлі вечірнього неба особливо чітко рисувалися—рисувалися, а не малювалися, бо фарб уже не було—складним мережевом горби, мечети, мінарети і старий акведук.

Сонце знизилося і потрапило якраз у центр між двома мінаретами, так, що обидва перерізали своїми чорними смугами його червоне тло. Сонце заходило поза мінаретами.

Мені це здавалося символом сучасного цієї країни. Сонце поза мінаретами! Був час, коли пишно красувалися мінарети на сонці, коли були вони господарями країни, як колись суворі лицарські фортеці баронів і маркграфів.

Але впали й замки феодалів, упадуть і мінарети з мечетами.

Сонце поза мінаретами! Воно ще не зайшло, але швидко зайде. Сонце зайде поза мінаретами—і помре назавжди стара Туреччина Ісламу. Завтра сонце зійде над Туреччиною молодого, відновленою, визволеною з-під кайданів святошства, східнього ледацтва, безглуздої романтики.

Сонце світитиме не мінаретам Магомета, а димарям заводів турецьких трудящих.

Мені хотілося бачити символ у сонці, що немов спинилося поза двома мінаретами на горі.

Пароплав рушив. Ми довго йшли Босфором. Уже було зовсім темно, коли ми потрійним гудком одсалютували дачі радянського повпредства в Буюк-Дере, майже при виході в Чорне море. Капітан Дмитро Дмитрович умовився про цей салют із нашими товаришами—і з невеличкого клаптика радянської території нам відповіли, тричі моргнувши електрикою ліхтарів при вході.

Хвилі билися сердитіш, нас почало гойдати: з Чорного моря пішла велика холодна течія. Миготнули маякові вогні—і ми в радянському морі.

1

А сонце все ж таки зайде поза мінаретами!

У маленькому готелі з бучною назвою «Анкара-Палас» я ледве заснув десь наприкінці ночі. Під самі вікна плескалося Середземне море, тільки вузька смужка берега лишалася між морем і будинком. Там—кав'ярня з стуко-тінням у доміно і вигуками кельнерів. І хоч мої вікна виходять не до моря, а десь у завулок, весь готель наповнюють аж до моєї кімнати ці крики.

— «Чай бір»—один чай!—пронизливо дереться в самі-сінькі вуха. Це кельнер урочисто сповіщає кухню, що хтось із відвідувачів замовив собі склянку чаю. А за хвилину:

— «Кахве бір!»—замовлено каву.

Лягаю з великою обережністю: переглядаю уважно ліжку, чи нема неприємних пожитців, заглядаю під самий верх джебеніку—покривала від москітів, бо тут, на півдні, москіти мають звичку ховатися надзвичайно високо. Але цієї ночі жадного москіта й аж вражає зворушлива чистота в кімнаті задрипаного, подертого готельчику провінціального міста.

Коли стихають голоси в кав'ярні, а до плескоту моря звикаєш—приємно заснути на суходолі після довгих днів і ночей задушної кабіни пароплаву.

Спати доводиться недовго. Якийсь дикий вереск—не розумію, звідки він іде—змушує мене прожогом схопитися з ліжка й шукати електрики, забувши про москітів. Та вимикача прироблено дуже хитро—з коридору, щоб хазяї могли контролювати, чи не витрачає гість зайвого світла. Доводиться в темряві відкрити вікно, щоб впустити трохи місячного сяйва й розшукати сірників.

На вулиці ще темно. Місяця вже нема, але ще не розвиднялося. Просто передо мною, в одному кварталі, не далі,—стирчить мінарет, розрізуючи тло глибокого неба. На мінареті дрючкова та постать—ото звідти йде пронизливий вереск. Все це—глибину неба, височінь мінарету й постать муедзіна—немов вирізано з дикту й пофарбовані в різні відтінки одного чорного кольору.

Нічого ніде не скоїлося. Просто—п'ята година ранку, муедзин закликає вірних молитися аллахові. Звичайний східний жанр. Але досі я жив у європейському кварталі Пери, далеко від одним-одного мечету, потім гостював в Ізмірі на Бірінджі-кордон, де жадного мечету нема, а далі—майже тиждень плив морями. Сьогоднішнє нічне запрошення муедзинове—новина для мене.

Дякую муедзинові такою лайкою, яку тільки знаю, запевняю його, що навіть наші безвірники не могли б вигадати кращої методи антирелігійної пропаганди, як ото будити людей серед ночі,—і лягаю досипати.

На ранок болить голова, я проклинаю мечети з мінаретами й, одягаючися, мрію про той час, коли й цей мерсінський мінарет разом з усіма іншими мінаретами Туреччини провалиться до всіх шайтанів. Тоді з нього звисатимуть антени радіо, а турецьких громадян збуджувати-

муть щоранку не абстрактні заповнення в аллаховій могутності, лише дуже конкретні вигуки:

-- Граждани, хазяйки, церобкооп приїхав, керосини привіз!

Мінарет у Мерсіні поганенький, облуплений. Але й поза ним зайде сонце, як і поза двоґанковими мінаретами Ахмедіє в Стамбулі, або Єлшіджамі в Брусі. Закотиться сонце поза мінаретами.

Дедалі я в цьому переконуюся глибше. Саме тепер, у ці дні. І я щасливий, що друга моя подорож до Туреччини збіглася з її історичними днями.

2

Сами турки, чи вони свідомі цих історичних днів? Чи в них люди пишуть про це тепер у щоденниках, у побутових романах? Чи зберігають для історії ці знаменні дні?

Кілька тижнів тому, ступивши після нудної митної процедури на ґрунт романтичного Стамбулу, ступивши вдруге, за рік після першої подорожі, я не впізнав цього міста. Щось нове було в прольотах вузьких вулиць, в обличчі неподібних один до одного домів. Навіть трами тими самими маршрутами бігали не так, як рік тому.

Лише за деякий час я вияснив собі самому, що воно таке, чому якимсь зрозумілим зробилося для мене східне місто.

Припустімо так. Вас ведуть кудись до товариша. Ви не зважаєте на будинок, машинально підводитеся по сходах і заходите до квартири. В хаті темно й незрозуміло. Вона здається вам якоюсь незнаною, може, хвилює своєю новітністю. Хазяїн поволі намацує на стіні вимикача, поволі повертає—і ви в світлі електрики бачите, що цю кімнату ви знаєте, що ви сами тут жили колись, що меблі навіть стоять по тих самих місцях. Торік я був у темній хаті

Й нічого не розумів, тепер хату освітлено—і вона мені аж до чортиків знайома.

Цього року я побачив уже звичайне закордонне місто, а не містичну якусь країну. Але я б так само бачив лише східню містику, якби не це світло, що розвіяло темряву незнайомого.

Літери! Звичайні латинські літери на вівісках, знайомі з дитинства цифри, а не крючки на трамваяк. Там, де торік мене хвилювала загадкова назва в східніх візерунках, я побачив одно слово «шекерджі» і знаю, що це звичайна цукерня, а не якась містична східня установа.

—Латинські літери змінили все обличчя Стамбулу—і він такий зрозумілий—і навіть якийсь провінціально-безпорадний. Почуваєш, що ти—просто в сусідній сучасній країні, а не машиною часу перенесений на сторіччя назад. Посуваєшся по вулицях і майданах упевненішими кроками, спокійніш і менш розгубленим себе почуваєш.

Нова абетка, геніяльна реформа—злоба дня в Туреччині. У кав'ярнях, на базарах, просто на вулицях люди дивляються в нові літери газет і плякатів, сперечаються, мимохідь пишуть на папірцях вправи. У поїзді під Стамбулом я бачу, як чоловік середнього віку обережно пише на паперці щось новими літерами, а його жінка дивиться йому через плече. І він раз-у-раз пояснює їй—не зміст листа, а зміст літери. На пошті урядовець перепитав у мене прізвище адресата і потім пішов радиться з сусідою: як його записати до квітанції? Коли він замість «В» написав «Р», я звернув його увагу гадавши, що це помилка, але він роз'яснив, що турецькою мовою за новим правописом у закритому складі «п» читається як «б». Його сусіда підійшов і ствердив це правописне роз'яснення.

По установах висять шкільні дошки. Відвідувачі можуть перекопатися, що перед початком службового дня уря-

довці робили вправи з нового правопису. Для мене це не дивно, я згадую перші місяці українізації, але паралеля тут не на користь Україні: цей малокультурний нарід береться до діла з більшим запалом.

На провінційальній станції, під самим сірійським кордоном, я маю пересісти до багдадського поїзду. Вдирається до купе хамал, хапає мої речі й кудись несе. Я покійно йду за ним. Він проносить речі пероном, десь на кінці його кладе їх на землю і показує мені знаками, що я можу бути цілком спокійним. Я знаю, що багдадський поїзд має підійти лише за півгодини, і тому не кваплюся. Перепитую в хамала його ім'я і йду розшукати на вокзалі чаю. Дуран стерегтиме речі.

Після чаю я повертаюся до своїх речей. Вони самотньо стоять на пероні, а їхнього охоронця нема. Починаю очима шукати його. У затінку під порожнім вантажним вагоном стоїть купка хамалів, а посеред них якийсь інтелігент у капелюху й окулярах з копійчаним виданням нової абетки. Це—летюча лекція нового правопису. Всі тримають у руках шматочки паперу й обгризені олівці й старанно пишуть за інтелігентом літери. Чомусь усіх цікавить, як написати назву їхньої станції, де вони заробляють отой важкий хліб турецького носія. Хліб буквально важкий, бо в Туреччині одна людина тягне на спині, бува, і цілу комоду, а то й шафу.

Станція зветься Єнідже. Турецькою мовою треба написати з початку ігрек, потім е. Але інтелігент і сам, очевидно, тільки кілька день, як ліквідував свою неписьменність, отже він ніяк не може знайти в своїй абетці, де воно там міститься ігрек. Нарешті знайшовши, він не знає, з якого боку починати його писати. Він малює якусь птичку, як римську V, а потім рухом знизу догори домальовує хвостика. Всі ретельно повторюють за ним цю вправу.

Мій хамал, очевидно, хоче написати своє ім'я, бо в надряпаних у нього закорючках я ледве можу розібрати «Дуран». Я беру з його рук олівця і швидко пишу на папері «Дуран-ефенді». Він з надзвичайною пошаною дивиться на мене, пробує сам писати, але велика літера «і» в його не виходить, отже я мушу, як маленьку дитину, тримати його за пальці, отже разом ми виводимо оте Д. Інші хамали приглядаються до нашої праці. Потім я беру з рук інтелігента номер газети «Мілієт» і читаю якесь гасло чи афоризм Газі, надрукований через усю сторінку. Читати за новим правописом мені надзвичайно легко, бо всі наголоси в турецькій мові—на кінці слова, а значіння кількох нових літер я вивчив жартома ще в Стамбулі.

Але хамали думають, що я взагалі знаю турецьку, і починають засипати мене запитаннями. Мушу відповісти, що нічого не розумію. Тоді мої випадкові друзі дивляться на мене, як на якесь чудо. А я шкодую, що не маю змоги роз'яснити, чому це так. Адже новий правопис надзвичайно легка й проста річ. У цьому штука, а не в якихось особливих моїх здібностях.

Підходить переповнений багдадський поїзд, я впаковуюся в останнє купе, де бачу вільне місце, а хамали проводять мене поглядами побожної пошани.

3

Турецький пароплав «Конія», рейд-експрес Ізмір—Мерсін, 36-а паралеля. Щойно проминули Родос. Зараз повернемо на південь.

Капітан перед війною ходив у Кара-Деніз, Чорне море, потім був у полоні в Сибіру. Отже знає кілька руських слів. Нарешті в мене за стільки днів є співбесідник!

— Італіяно!—показує капітан на Родос і далі робить широкий рух рукою на весь південний обрій: - фісо Італіяно (він хоче сказати «усьо». А 10 лет—фісо було тюрча. Но, нічефо.

Капітан прикладає пучку лівої руки до пучки правої й додає:

— Нічефо. Турецький, руський—два брати, фісо будіть нашо, Фісо.

А на чардаку III кляси—весело. Дехто дивиться, як зникає на обрії плямистий смушок Родосу, більшість оточила танцюриста, що витанцьовує складний, веселий зейбек. Музики нема, він сам приспівує собі й сам собі плеще в такт долонями. Тут кілька аскерів, селяни, а купка спалених спекою й виснажених працею жінок боязко тримається осторонь. Скасовано баранчу (чадру), але «емансипована» жінка ще не бере участі в житті рівноправно з чоловіком.

У затінку, не зважаючи на прекрасний краєвид, де стикаються води Егейі з хвилями Середземного моря, кілька людей, не прислухаючись до веселого реготу пасажирів, сидять по-східньому біля лисого діда в золотих окулярах з краваткою на комірі. Видко, учитель чи якийсь сільський інтелігент. Він тримає на коліні зошита й по волі пише нові літери—латинські, замість турецьких. Випадкові учні випадкового викладача—цілком дорослі люди—надзвичайно уважно придивляються до праці діда, а то й перевіряють його за вирізкою з газети. Всі бо турецькі й французькі в Туреччині газети обов'язково протягом цього переходового часу друкують щономера нову абетку.

Трохи нижче, понад самим трюмом, поставлено два автобуси, цілком новенькі, із свіжою фарбою та написом «Газі-Айнтаб». Це назва окружного центру над сірійським кордоном. Туди везуть автобуси, а поки вони на паро-

плаві прислужилися за притулок для кількох турецьких родин. Я заглядаю в середину, двоє маленьких дітей п'ють чай з фігурних турецьких скляночок, плескаючи одне в одне, а їхня мати, жінка за 30 років, сидить над книжкою і вперто дивиться в одне місце. Я впізнаю цю книжку—це поширена читанка новим правописом «Кер-Оглу» (Син сліпого). Губи в жінки ворухнуться, вона спромагається зрозуміти зміст нових літер, зміст ніби нових, а на самому ділі дуже старих і давно відомих слів. Ця картина мене дуже зворушує.

А з кількох днів я їду автом, повертаюся з міста Тарсусу до м. Мерсіну. Це щось 35-40 км. Контрагент Нафтосиндикату зробив мені послугу, запропонувавши місце в своєму авті. Він їздив до Тарсусу інкасувати гроші, і ми обидва кінці робимо вкупі.

У дорозі туди на передньому місці поруч шофера сідає мам, турецький піп у чалмі й з незмінною парасолькою. Ось вам екзотика: степовий шлях, праворуч море, що поволі відходить на південь, ліворуч—раз-у-раз високі могили з руїнами старих фортець, мечету, якихось кинутих будівель. Прекрасний американський «Бюїк». Ми, двоє європейців (контрагент Нафтосиндикату—угорський громадянин), шофер-турок, що досить спритно викручується між верблюдами й буйволами в арбах, а перед нами весь час стирчить, монотонно похитуючись, чалма аллахового слуги. Що він думає, цей проповідник корану, їздячи американським автом з ласки двох гяурів?

Коли ми, скінчивши свою справу, виїздимо з Тарсусу, вже майже темно. На околиці нас спиняють поліцаї і хтось у цивільному. Поліцаї чемно просять дозвола доїхати в нашому авті до Мерсіну.

Ми не відмовляємо. Ми, як той анекдотний безправний єврей: «коли губернатор просить, то незручно відмовити».

Поліцай і хтось у цивільному сідають поруч шофера, там, де раніше сидів піп у чалмі і з парасолькою.

Іншого разу я, очевидно, свої думки й оповідання про себе в історичні дні Туреччини будував би в іншому пляні—і якраз на цьому контрасті: туди—піп, назад—поліцай. Я б самому собі довів, що тут і контрасту жадного нема, бо піп і поліцай—істоти одного порядку. За попа в авті я був вдячний моему господареві, бо ця пригода дала мені чимало кумедних міркувань; за поліцай—господар сердиться на мене:

— Четвертий рік їзду, такого не було! Це через вас прив'язалися поліцаї. Бачать—нова людина.

Але тому, що живе живий спомин, неважаючи на нову кумедну пригоду, тієї ж хвилини забуваю про нашого попутника. Всю дорогу до Мерсіну мені перед очима стоїть куточок столу власника тієї контори в Тарсусі, де ми просиділи щось із годину.

Звичайний собі письмовний стіл, накритий скляною дошкою, кілька розкиданих паперів. При столі сидить звичайний турок ділового типу: чемний, пристойний, коректний. Він сам палить цигаретки «Єнідже» за 12½ ліястрів, але нас частує з шухлядки «Тюрком», за 30. Над господарем висить традиційний портрет Кемалю, але при вході ми бачили інше обличчя на стіні. Наш ділок—агент фордівських машин, отже, на стіні проти входу висить великий портрет самого Генрі Форда. В конторі дуже чисто.

Ми, за традицією, п'ємо каву, а мій супутник веде з господарем довгу, нудну й чемну балачку. Він нервується—смеркає, лячно буде їхати ввечері з грошима, але не прискорює балачки й ввічливо розпитує господаря контори про ті ж самі непотрібні обом дурниці, про які той розпитує його. Незручно ж, непристойно навіть отак відразу—та й про гроші.

І знову таки—не кава, не два портрети людей, що між ними розривається симпатією серце фордівського турка, та не чемна розмова про погоду притягає мою увагу. В кутку столу, під склом лежить папірець, а на папірці дитячою рукою виписано нову абетку. Розмовляючи з моїм попутником, господар раз-у-раз зиркає на той папірець—і губи йому ворущаються. Як добрий учень і наслідувач фордових ідей, він не хоче губити ані хвилини—і поспішає вивчати нове письмо.

В авті, повертаючись додому сутінками запашного вечора, в супроводі ніби варті з поліцая й шпига, я почувую, що моїми думками оволодів цілком він, цей турок із фордівської контори, що, розмовляючи про погоду й гас, пошепки вивчає абетку нової Туреччини.

4

Учені розраховали, що для переходу на нову абетку Туреччина потребує 10—15 років. Але Кемаль-паша, один із ініціаторів реформи, заявив:

— Священний обов'язок турецького народу—зменшити цей термін до 2 років.

Бо для молоді Туреччини, Туреччини національної революції, справа латинської абетки — справа життя й смерті.

5% письменних у країні. Десяток років навчання в початковій школі—і вміння прочитати тільки пару текстів із корану. Є люди, що вміють читати, але не вміють писати. Є такі, що не всі слова написати можуть. Коли зважити, яка сила урядництва в Туреччині, то вийде, що письменні тут лише урядовці, інтелігенція, попи та ще дехто з купецтва (не все). Переважна більшість країни володіє тільки мовою розмовною.

Ось причини: Туреччина досі вживала 34 літери арабської абетки. Але як і в арабів, кожна літера має для себе чотири знаки, залежно від того, де її пишеться: на початку слова, на кінці, всередині, чи просто окремо. Треба було вивчити оте чотири рази 34 та ще не плутати, де саме вживати того чи іншого знака.

І ще: літери між собою давали крутіюваті сполучення, і це вже нагадувало китайщину.

Але турок, що сумлінно кілька років вивчив чотири рази по 34 та ще засвоїв силу сполучень, майже ієрогліфів, такий відважний борець за самоосвіту, не є письменна людина. Він може читати, але не розуміти. 60% турецької мови складають перські й арабські слова. І вони, перебуваючи в лексичному фонді турецької мови, підлягають законам тих мов, з яких їх запозичено. Отже знати турецьку граматику—не досить. Щоб літературно володіти мовою, треба вивчити складні арабську й перську граматики.

Напр., турецька мова не знає родів. Легко жити в Туреччині, не треба сперечатися про «клас» чи «клясу»!. Але арабські слова приходять із своїми родами. І турок-селянин називає учителя й учительку однаково «муалім», але інтелігент мусить учительку кликати «муаліме». Подвійне число зовсім не властиве турецькій мові, але «тараф» (сторона) — арабське слово, і в договорах вживається «тарафейн»—обидві сторони.

Ці кілька прикладів свідчать, що тільки людина матеріально забезпечена й високо розвинена може мати час і здібності на вивчення літературної мови...

Отже, доводиться погодитись із твердженням Кемалпаші, що нова реформа—насамперед, надзвичайно демократична. Вона відкриває для простого люду двері до вивчення рідної мови. Боротьба за це має свою історію, але

лише кемалістський лад домігся її завершення. Застереження: поки реформа полягає лише в зміні 34 арабських літер на 30 літер латинської абетки (в тому числі—літери з сіділем для «ч» і «ш», або і без крапки для «и»). Питання про визволення з кайданів арабізмів і фарсизмів щойно ставиться в суспільстві, але й нової абетки поки досить. Вона дала змогу прилучити до письма величезні кадри людей, що досі стояли поза всякою культурою. Вона відкриває широкі обрії для цивілізації країни. І не диво, що з таким захопленням найрізноманітніші кола людности буквально накинулися на нову абетку.

Вона дуже проста. Зайвих літер нема, отже—фонетика, всі літери читаються так, як їх пишеться. Її дуже легко засвоїти.

На пароплаві «Ісмет-паша» знайомлюся з префектом маленького містечка під Ізміром. Розмовляємо через перекладача. Префект пролежав після якоїсь операції два тижні в лазареті в Стамбулі й тепер розповідає, що за ці два тижні навчив читати 18 чоловіка лазаретної прислуги. Мати префектова має 65 років. Вона ніколи не вміла читати по-старому. За кілька днів син навчив її нової абетки і стара тепер цілі дні читає, не може одірватися од книжки. Спочатку я не вірю цьому, але кількома днями пізніше сам бачу немолоду жінку, що уперто вчиться грамоті на пароплаві «Конія»—про неї розповіджено раніше.

Школи, короткотермінові курси—по всій країні. Депутати парламенту роз'їхалися по своїх вілайєтах, провадять народні збори й роз'яснюють зміст і перевагу реформи. Сам президент республіки, їздивши по різних кутках Туреччини, збирав наряд і викладав нову абетку.

Уряд форсує реформу. Утворенням комісії мови «Діль Енджумені» з постанови меджилісу покладено край супе-

речкам: бути чи не бути новій абетці? Хоча за реформу висловилися філологи й письменники (Ахмед-Джевад, Гусейн-Джахід, Ібрагім-Неджмі, Джелал-Нулі, Якуб-Кадрі та інші), але напочатку була велика опозиція цій справі, що має за собою власне десятки років. На бакінському тюркологічному конгресі Кюпрюлі-Заде, буди там делегатом від Туреччини, виступав різко проти самої думки відмовитись від арабської абетки:

— Це значить—поставити хреста на літературній спадщині!—з запалом протестував він.

Турецьке суспільство СРСР не погодилося з ученим. Справа бо нової абетки—справа конче потрібна, без неї неможна просвітити широкі маси трудящих. Кількома роками пізніш до цієї ж думки мусіло прийти суспільство Туреччини, її урядова партія, її ідеолог і господар Кемаль-паша, якому в самій столиці поставлено за життя аж 3 монументи.

Уряд форсує реформу. Ще не вироблено остаточно правил правопису, ще йдуть суперечки між учениками (як це нагадує епопею усталення українського правопису), а з постанови уряду, адміністративним порядком, вже його заведено. Вже в травні 1928 р. видано закона про ступневий перехід з мусульманських цифр на європейські. Школи й курси по установах заведено перед виданням декрету меджилісу. Кемаль-паша викладає на імпрізованих курсах у Стамбулі, Родості, Ченак-Каде, Синопі... Народня партія («Халк») видає обіжники, щоб сприяти реформі. 29 серпня відбувається в Долмі-Багче засідання центральної комісії правопису, і от фраза з резолюції цього історичного засідання:

— Щоб урятувати нарід од несвідомости, нема іншого засобу: тільки нова абетка.

Далі—ціла низка наказів і декретів. Початкові школи мають з наступного року перейти на нову абетку. Учи-

телі мають пройти курси і скласти іспити. Урядовців будуть викидати з посад, коли вони не засвоять нової абетки.

Гарчить клясично освічена частина інтелігенції, зойки несуться від... книгарів. Стамбульські книгарі надіслали до прем'єра Ісмета паші телеграму аж на двіста слів, скаржучись на свої втрати: наготовлено, мовляв, підручників старими літерами аж на п'ятсот тисяч лір, а тепер усе піде на макулятуру. Їм ходить про те, щоб відкласти реформу на півроку, а тимчасом учні встигнуть розкупити старі підручники. Потім можна буде заробити й на нових. Уряд нічого не відповів на це прохання, а газети нагадали, що скасування фески, наприклад, зруйнувало цілу галузь промисловости, але нічого – Туреччина не загинула.

І вже, звичайно, є люди, що з фанатизмом взялися до вивчення нової абетки й навіть намагаються удосконалити її, розв'язати спірні питання: як писати те чи інше слово? Коли мені розповіли про двох учених, що трохи не побилися за транскрипцію якогось дуже рідкого слова, я згадав, як один мій любий приятель пропонував писати в українській мові чужі слова не за транскрипцією їх, а за змістом.

— Що таке капітал? — говорив він, — це коли людина щось копить. Накопить, от і виходить у неї капітал. Тоді варто писати «копитал».

І за тим самим принципом намагався, щоб обов'язково писали не «б'юкнот», а «балакнот»: мовляв, хтось балакає, а я нотую! Між іншим, у нас на Україні селяни часто густо говорять на поліклініку—«півкlinik».

Цікаво, чи будуть битися учені в Туреччині з-за балакнот і півкlinik?.. Передумова є—вона у великому бажанні вижити ненависні арабізми з фарсизмами, наближаючи мову літературну до народньої.

Туреччина—клясична країна чиновництва, що живе наказом. Щоправда, колись у поїзді між Харковом і Москвою я чув розмову:

— Ви сами—бухгалтер і знаєте, що бухгалтер головою не думає. Не має права! Він думає наказом.

Туреччина — немов величезна бухгалтерія, де кожний урядовець думає наказом. Туреччина нова не вся — ой, далеко не вся!—сприйняла новий лад. І в опозиції до кемалізму перебувають надзвичайно різноманітні шари суспільства: і заскорузлі міщани, і селянство там, де воно свідомішає й розуміє, як мало дала йому національна революція. На всі проценти цього твердити не можна, але здебільшого лад підтримується через велику армію урядовців, зв'язаних наказом міцної бюрократичної машини.

І в справі нової абетки все пройшло за наказом. Наказано—і всі, кому загрожує бути перемолотим колесами цієї бюрократичної машини, старанно вивчають нову абетку. Коли б за обов'язковий предмет хатнього побуту наказ визнав космографію,—всі вивчали б космографію.

Але чому тоді доводиться говорити про історичні дні Туреччини? Широкі маси турецького народу, інертні досі маси, чи вони поставилися до наказу, як до звичайної й звиклої їм палиці згори? Якраз у цьому випадку подібної небезпеки нема. Грандіозна епопея! Нечуваний рух і зацікавленість! Нема людини, що не захопилася б цим рухом. Звичайно, складений плякат з новими літерами, що стирчить у городовика провінціального міста за поясом, не давав би жадних підстав говорити про це захоплення, бо городовик лише виконавець наказу й для нього вивчати абетку—однаково, що халати на вулиці неблагонадійну людину чи стежити за небажаним чужинцем.

Але коли старі люди, яким мабуть кілька років життя лишилося, яких не лякає млин бюрократичної машини—він їм уже нічого не заподіє—коли вони напівсліпими очима намагаються відчутти різницю між А і Б, то хіба це не грандіозний рух? Коли селянин, що ніколи не міг оволодіти письмом, якби і далі існували крутіюваті літери, написані в мечетах, коли він ховає під своєю засмальцьованою сорочкою вирізку з газети, де наведено літери нової абетки,—то хіба це не епопея?

Наказ не вбив великої справи, бо зголоднів турецький народ по освіті, бо з насолодою, з запалом кинувся він стримголов у ті двері, що йому розчинив наказ. У нас, у наших східніх радянських республіках коло цієї справи почали заходжуватися куди раніш, але без наказу, і, можливо, що своїм наказом, цією системою насильно перевернути всю справу, турецький уряд хоче рятуватися від тієї отрути свідомости, що прийде з радянського Сходу.

Але ця отрута виникне сама собою й тут! Ну, переведені на нову абетку газети пишуть те, що писала буржуазна преса і старими літерами... Але великі народні маси, що їм тепер дається ключ до розуміння сучасности, зробившись письменними, дійдуть різниці між тим, що є і тим, що мусить бути. Ось чому ці дні Туреччини—історичні!

І коли це станеться — то зайде сонце не лише поза мінаретами, але й за тими модерними котеджами в новій столиці, що їхньою формою ідеологи сьогоднішньої Туреччини намагаються затушкувати зміст, потрібний великим широким масам.

І може тому уряд забирає чисто всю справу нової абетки до своїх рук.

СТАМБУЛ
Тло для повісти «Вітер
чужого бажання»

1

Де проспект Незалежности, прийнявши в себе подвійну колію трамваю з нижнього міста, звертає трохи праворуч і ширшим струменем поволі котиться до майдану Таксім впрост на пам'ятник Газі, там на обидва боки галузяться вузькі вулички. На пам'ятнику, в ніші східної будівлі, група військових погордливо дивиться на безперервний авто-людський струмінь; і серед них найвища постать у цивільному, з клясично простягнутою рукою — сам Газі, переможець і реформатор. Отже коли посуватися в людській мішанині проспектом Незалежности на цю постать діяча, увічненого ще за життя в різьбі Каноніки, то вулички ліворуч збігають великими залюдненими кварталами аж до Золотого Рогу, а праворуч менш жваві завулки, «сокаки», зриваються з кручі проспекту кудись у темний рівчак.

На проспекті—великі крамниці з блискучими вітринами, освітлені кіна, вивіски завулкових ресторанів, реклямна бинда впоперек улиці та одним одно на всенький проспект дерево на розі Саркіз-Агаджі поза муром убогого мечету. Проспектом ідуть трамваї в Шашлі й Татавлю, до палаців

пашів і кам'яниць грецької колонії. Проспектом сунеться юрба різноманітних барв і різномовного галасу. Вулички й сокаки ліворуч та праворуч стирчать темними безокими плямами, не впускаючи до себе, а навпаки—викидаючи нові й нові краплини натовпу. Натовп розмовляє й галасує принаймні шістьма мовами.

Але над десяту ввечері натовп набагато рідшає, і темні провалля сокаків уже не витискають його на проспект, а ковтають своїми чорними пащами. Тоді на всьому проспекті лишаються хазяйнувати тільки дві мови: турецькі викрики спізнілих продавців чаушу, кештане й бубликів з тміном та російська меланхолійна розмова рідкої юрби. Натовп якимось відразу втрачає свою різнобарвність і помітно сірішає й убожіє. Втрачають забарвленість і великі крамниці, частіш таракотять залізні штори, сліпнуть реклами кіно, спізнюються трами, і проспект Незалежності вже не проспект, а Велика Вулиця Пери, російською ж мовою понурої юрби—просто «Пера».

Одним-одно дерево підпирає собою похилий мінарет і зазирає через Перу на Бруса-сокак, що немов продовжує перервану Перою Саркіз Агаджі. Бруса-сокак вузеньким ярком триповерхових вузеньких домів крутиться, завертає так хитро, що не зрозумієш, чи то праворуч, чи ліворуч, і стрімголов летить у темний рівчак. Бруса-сокак освітлюється лише ліхтарями Пери, і тому за першим завертом уже зовсім темно, коли б не рідкі вогні з вузеньких таємничо-замкнених домів. На Бруса-сокак камінці бруку широкі й зрадливо нерівні; надзвичайно пильно мусиш приглядатися до рідких смужок світла з будинків.

Раніш, ніж остаточно звернути на Бруса-сокак, щоб проковтнутися його чорною пащею, Савчук ще раз плентається за рідким натовпом аж до Таксіму. Після десятої

головний струміль не просувається далі перехрестя Саркіз-Агаджі. Після цього перехрестя Пері вже не така чепурна, куди менше крамниць з гарними вітринами, одна кав'ярня турецька й одно кафе «Київ». І хоч такою самою слов'янською вяззю написано вивіску, як і на «Петрограді» (на склі, не над дверима, бо над дверима мусить бути турецькою), та тісточки тут не такі смачні, відвідувачів не рясно, справ великих між ними не робиться. А далі, за «Києвом», і зовсім Пера на одному боці вулиці переходить у якийсь кам'яний мур, що тягнеться аж до майдану.

Окремі особи якось машинально йдуть до Таксіму. Там спиняються, дивлячись на новий пам'ятник, і щовечора чути майже однакові слова в різні хвилини цього пізнього для Пери часу:

— Азіяти!

— І пам'ятника сами збудувати не змогли, мусили італійця запрошувати!

— Хіба ж він такий високий на зріст, їхній Кемаль? Адже всі генерали мусять бути вищі за нього, а вони тут далеко нижчими показані!

— Та й пам'ятник! Сміховисько, а не пам'ятник. Згадайте Петра, або хоч Богдана Хмельницького в Києві!..

Презирством європейця підповівши на кам'яну погорду азіятів і цим немов помстившись за образи й злидні майже десяти років, люди показують пам'ятникові спини, повертаючися до головного нерву Пери — між Саркіз-Агаджі й Галата Сераєм. Савчук повертається за всіма й згадує, як йому Саїд-бей пояснював, що за східньою уявою людина, велика духом чи славою, не може бути невеликою на зріст. А що до того, хто вміє й хто не вміє будувати монументи, пам'ятається Савчукові, що на всю Росію, здається, тільки один і був монумент вітчизняної продукції, та й то Александр III—Паоло Трубецького... Але все це згадується

мимохить, неясно, немов не бачене, а десь випадково прочитане, коли чекав черги в парикмахерській чи в дантиста.

Савчук, просунувшись за юрбою до вулиці Агаджі, не йде далі до Галата-Сераю, а спиняється біля кіоску Спіридона Спіридонича, скорочено «Донича». Донич торгує цигарками й російськими газетами. Газети в нього лежать на прилавку, цигарки поза Доничем, на внутрішній стіночці кіоску.

Савчук купує пачку «Єнідже», платить 12¹/₂ гурушів й бере «Возрожденіє». Читає 1-у сторінку, обережно, щоб не помняти, загнувши ріжок, заглядає на 2-у, потім зідхає, кладе газету на прилавок і відходить. Спочатку ніби сором брав читати газету, не заплативши за неї, а потім нічого, звик! 7 гурушів, виходить, дорогші за хвильову фарбу сорому.

Донич нахиляється під прилавок, наливає келишок дукіко й випиває, відвернувшись спиною до вулиці, щоб не бачив поліцай. Виливши, витирає рукавом вуса—два пацючі хвостики—і говорить до другого покупця:

— Кандидат! Коли хто за газету не платить, так і знаю—кандидат.

Покупець теж узяв 20 штук «Єнідже» і теж тримає в руках «Возрожденіє», за яке платити не збирався. Тому він почервонівши перепитує:

— Хіба? Він же, здається, десь службу мав?

— В «Тюркуазі». Та заробив не малий гріш і кинув. Тепер, певно, грошики пропустив...

— Так-так...—зідхає покупець.

І дипломатично питає:

— А котра година?

— Та вже години дві, як муедзин прокричав. Щось біля одинадцятої.

Покупець платить 12¹/₂ гурушів, обережно згортає «Возрожденіє», кладе на прилавок і йде.

Донич визирав вслід, спльовує й нахиляється під прилавок по смердючу, немов з аптеки, горілку-дузіко.

Пера порожнішає, але робиться гомінкою. З ресторанів виходять люди, спиняються купками, жвавіш говорять, а біля «Петрограду», зразу за кіоском Донича, суперечка між людином у фракку зі скрипкою під пахвою та двома в обсмиканих піджаках набирає такої галасливої форми, що поліцай на перехрестю виходить із своєї будки й повільним кроком простує до «Петрограду». Суперечка раптом вщухає.

Протилежним тротуаром походжають самітні жіночі постаті.

Понад ними через відкриті вікна дансингу настирливо вибирається «Алі-баба», модний цього сезону фокстрот, і розмірене човгання ніг на паркеті. «Алі-баба» наповнює собою всю вулицю, публіка на тротуарах і навіть у трамах підводить голови й слухає, і тільки палії наргіле в турецькій кав'ярні якраз навпроти танцюльки не ворущаться, дивлячись у дошки з білими й чорними фігурками. Але тут збираються виключно шахісти, і на їхню честь навіть стіни кав'ярні на височінь людського зросту оздоблено плахтою на кшталт шахівниці. Тут збираються виключно шахісти, а що обходить шахіста фокстрот, пожежа, землетрус?

Та як надходить дванадцята, зачинається і танцюлька, і кав'ярня шахістів. Лише жіночі постаті самотньо блукають тим тротуаром, що з нього вулички біжать до Золотого Рогу.

Починається коротке нічне життя Пари.

А в проваллях Бруса-сокаку Савчук, пильно дивлячись під ноги, шукає будинку № 45. Це не так легко знайти потрібний будинок, хоча б і жив у ньому 3 роки. Майже всі будинки в сокаках однакові, і коли заллутаєшся, треба

довго чекати поки випадкове авто, продираючися тісною вуличкою й крутячися на всі боки, освітлить фарами червону овальну бляшку з білими турецькими цифрами-літерами. Савчукові потрібна бляха, де стоїть титульне Є поруч титульного О. Це й значить 45, «кірк-беш». Сірника витратити шкода, бо одним не обійдешся, а коробка коштує тут дорожше, ніж у якій країні: аж дві з половиною копійки.

Коли автомобільна фара, слизнувши по будинках, витягає з темряви № 39 або 51, треба відрахувати взад чи вперед відповідне число парадних, бо кожний будинок має лише одні парадні двері, та й одні двері взагалі. Брам у сокаках не буває.

№ 45, кірк-беш, має троє мармурових східців і важкі двері з ґратою. Треба дзвонити так довго, щоб почула служниця в підвалі, але так коротко, щоб не потурбувати мадам з її гостями. На 1-й поверх ведуть мармурові сходи, на 2-й теж, але на третій уже дерев'яні, і доводиться йти якнайближче до поруччя, бо в тому місці щаблі менш риплять.

У кімнаті на горищі якийсь парубоцький запах, од нього самому Савчукові робиться млосно. Він одкриває вікно, але з колодязя подвір'я йде ще важчий пах нечищених сортирів, а через вікно зараз набивається комарів.

Савчук сідає на ліжко, нестелене з минулої ночі, запалює «Єнідже» й дивиться на брудну стіну.

Мадам економить на електриці, і тому лампочка в Савчуковій кімнаті тьмяніша од тієї, що висить в убиральні, до того ж засиджена мухами. Це й добре сьогодні, бо не так яскраво виступають сліди розчавлених блощиць на стінах.

Савчук довго дивиться на брудну плямисту стіну, потім тягнеться рукою до кишені, щоб порахувати гроші. Але

зразу ж згадує, що для цього зовсім не треба здобувати їх з кишені.

Отож напам'ять знає Савчук, що в нього в кишені одна біла монета в десять гурушів, одна маленька мідяна в сто парà, тобто два з половиною гуруші, п'ять металиків по двадцять парà і ще один манюсенький металік, за який нічого не купиш, бо він—у п'ять парà, одна восьма частина гуруша. Ввесь капітал—п'ятнадцять гурушів і грошина в одну восьму...

2

Але за ці неповні кілька тижнів, кинувши «Тюркуаз» і по частинах, обережно, розмінюючи долари на ліри, Савчук блукає вулицями міста, яке він щойно відкрив.

Навіщо їхати до чужих країв, коли тут, у країні, де перебув уже щось із сім років, три тисячі лір раптом відкривають чуже й незнайоме!

Гроші найкраще було розмінати в Стамбулі, де тебе не знають, бо тут, на Пері, кожний міняйло може впізнати офіціанта з «Тюркуазу». Кожний міняйло бо відвідує «Тюркуаз». Гроші найкраще міняти в Стамбулі, де віконця міняльних контор такі маленькі, як у кіоску Донича, і коли схочеш, твого обличчя не побачать.

Розмінюючи перші два папірці по сто доларів, Савчук відчуває себе вільним громадянином і здивовано розглядає вулицю.

Рухлива вулиця Сіркеджі пробивається від майдану Емін-Евні, що зараз же після Нового мосту, і веде до вокзалу Орієнтальної залізниці. Ці три квартали такі ж галасливі, як і Пера. Крамниць чи не більше навіть, але вони скромніші. Чомусь найчастіші—з годинниками й патефонами. І тут, як і на Галатських сходах, з кожного

патефонного магазину вилітає верещання фокстротів і пісень Ахмеда Джеведета. Вітрини з годинниками дуже примітивні: простими рядами висять годинники різних розмірів, з обов'язковими цінами в гурушах, а не лірах, займаючи все вікно згори донизу. І висять вони не в глибині вітрини, а просто зразу за склом вікна. Кілька турецьких ресторанів з важким чадом баранячого сала і з запорошеними пальмами при вході. Сила маленьких крамничок з галянтерією. Вивіски лікарів. І на розі якоїсь вулиці обшарпана вивіска «Фото-Істікляль»—«фотографія Незалежність». До фотографії ведуть круті вузьенькі сходи з подертим лінолеумом на щаблях і стінах.

Де вулиця кінчається, а може тільки заламується, там на одному розі двоповерховий білий будинок містечкової будови, і троє з чотирьох його вікон наполовину закриває велика вивіска з двома рядками здоровенних турецьких літер і одним дрібненьким, французькою «Медсан-дантист Сабрі». Ліворуч від нього в боковій вулиці—велике подвір'я вокзалу Сіркеджі. Правий ріг займає запорошене тюрбе, щось як капличка чи склеп, з побитими шибками й павутинням на ґратах. Під тюрбе сидять продавці святих написів для прикраси хат побожних людей. Тюрбе виходить одним боком на ту вулицю, що продовжує собою Сіркеджі, а другою—на круту Баб-Аалі, Вулицю Найвищої Порти. Перші два роги, ще на вулиці Сіркеджі, займають будинки з магазинами, крамницями, ресторанами.

Тут найбільший рух у Стамбулі, коли не вважати на майдан Емін-Евні. Вулицею Баб-Аалі раз-у-раз з'їздять машини та в'їздять на неї, бо ця вулиця веде до палацу колишньої Порти, де тепер якісь урядові установи республіки. Аж до самого рогу довгою низкою стоять два десятки таксі.

Раз-у-раз під'їздять авта до вокзалу, звертаючи перехресною вулицею повз лікаря-дантиста Сабрі з його три-

віконною вивіскою, повз браму подвір'я в сусідню вуличку, де головний під'їзд вокзалу Сіркеджі. І просто біжать авта, залишаючи Баб-Аалі праворуч, а вокзал—ліворуч, біжать далі вгору до Ая-Софії і Ат-майдану.

На самому перехресті невеличкий «острів рятування», і на ньому керує рухом поліцай у червоному шоломі з великою променястою зіркою, з білим нарукавником на правій руці. Раз-у-раз просуваються трамваї на майдан Баязіда, в Ак-Сераї і до мечету Фааті. Трамваї здебільшого зелені, не червоні—другої класи, не першої, дешевші, ніж на Пері.

Тут Савчук бачить людей, які ніколи не приходять до європейської частини триєдиного міста. Поволі плентається анатолійський селянин у смугнастій сорочці, з широким кілька разів намотаним поясом, у брилі з великими крисами. У самій жилетці і в засмальцьованому кепі сунеться вуличний продавець, тягнучи на собі великий кіш кавунів, а на коші, вгорі, паперовий національний прапорик лишився від учорашнього свята.

Човгає якимись чудернацькими капцями старушенція в довгих матнистих штанях такого ж смугнастого матеріалу, як і сорочка в селянина-анатолійця.

Частіш і густіш зустрічаються жінки під чарфе, але не видно манашок у крилатих шапках, неодмінної ознаки Пері. Не видно й бородатих манахів у капелюхах, немов дон-Базиліо з «Севільського Цилюрника». Тут, коли чоловік напинає краватку, то вона яскраво-червоного, або яскраво-зеленого кольору, якого на Пері ніхто не одягне. І такі ж яскравих барв кравати і хустки висять по всіх вітринах вулиці Сіркеджі.

Менш капелюхів і більш звичайнісіньких кепок. Кілька років тому тут були б фески. Тепер феску змінила в простого люду не європейська, а швидше російська кепка.

Лише мулли—тут їх теж рясніш, ніж на Пері—носять білі чалми на бруднувато-жовтявих шапках.

Інше місто, відмінне місто Стамбул!

З правого боку вулиці Сіркеджі, майже на розі, навскіс од подвір'я вокзалу—турецька кав'ярня. На вікні висить лаконічний напис:

«Чай—6 гурушів, кава—9».

Цю кав'ярню Савчук чомусь улюбляє з першого погляду. Де б він не блукав у ці свої кілька тижнів вільного життя, він неодмінно заходить до кав'ярні, що навскіс од подвір'я вокзалу.

Тут аніщо не нагадує емігрантських ресторанів і кафе.

Залізні кругленькі столики з залізним бордюром, щоб незграбний відвідувач не змахнув чашки на долівку. Солом'яні стільці-табуретки. Неодмінна запорошена пальма при вході. Недопалки і сірники на підлозі—попільничок ніде не буває. По стінах—м'які цератові канапки для почесних гостей і для паліїв наргіле. І тут, не як по-європейських кафе, надзвичайно тихо поводять себе клієнти: розмовляють майже пошепки, а здебільшого і зовсім не розмовляють. Була б цілковита тиша, якби не вигуки офіціанта, що вголос для кухні повторює замовлення.

Тут легко, спокійно, по-східньому думається. М'яко якось перегортаються думки, як дельфіни в морі.

Відвідувачі читають турецькі газети й зрідка перекидуються дуже короткими фразами поміж двох затяжок з кальяну.

За розкритими дверима тарахкотить Стамбул, гогорять люди, верещать патефони, дзвонять трами й гудуть авто.

Дві бродячі кішки вихилясом ходять по кав'ярні.

Випивши кави чи чаю, Савчук іде вгору й надолужує все, що згублено чи не придбано сьома роками в цьому місті. Жити в Туреччині—і знати лише турецьку поліцію!

Савчук ходить по мечетах, дивується геніяльній будові Ая-Софії, обеліскам на Ат-майдані, брамі Баязіду й накопиченню бань на мечету Фааті-Завойовника. Повз Ак-Сераї, спаленими в кількох пожежах кварталами старого Стамбулу, він іде аж до Топ-кацу й звідти старим муром виходить біля Еюбу на Золотий Ріг. Там маленьким пароплаватом-трамваєм іде по масних водах затоки од берега до берега й, вийшовши на Новому мості, не повертається на Перу, а знов іде до кав'ярні на вулиці Сіркеджі...

3

Стріляють! На Пері?

Швидкою фільмою пробігають у пам'яті жахливі дні Новоросійську й мимоволі тягнуть за собою важкі лантухи на пристанях Золотого Рогу й важкі, хоч і маленькі, гуруші французьких матросів в Абаносі.

Але Пера...

У тому її кінці, де вже починаються Галатські Сходи, кам'яні шаблі народів, пощерблені ногами поколінь,—бокові вулички ведуть до досить дивних кварталів.

О, Стамбуле, місто, неподібне до якогось міста на землі Од «Бюїка», найшвидшої машини заступника американського тресту, до босих ніг вуличного продавця городини, що п'ятницями ще відвідує мечет, ти даєш нечувану амплітуду людей, речей і часів. Діаманти в лімузінах на Пері, багатопудовий вантаж на згорбленій спині хамала в Галаті; викреслений дурно з життя час ситих чоловіків і жінок у приймальнях манікюрш, дванадцять годин праці на тютюновій фабриці... О, Стамбуле, як це ти можеш сполучати модерний пляц Таксім, де паради добре умундурованих на англійський взірєць салдатів,—з необсяжними кладамищами, кабрїстанами, «країнами мертвих» в Еюбі,

І поза мурами міста, і в Скутарі Стамбуле, яке ще місто в світі могло б зібрати до купи прикажчика, що загортає в універсальній крамниці о-де-коті та старого й порохнявого, як корани в мечетах, продавця наївних східніх пахощів на єгипетському базарі? Де ще в Європі сидять поруч у трамваї дама в шовковій сукні й ходжа з чарфе про рока довкола шапки.

І як мудро в тебе, Стамбуле, все розподілено!

По Пері й поза Перою в крутих вуличках живуть рештки людського намулу, що його непереможна хвиля викинула з рідного моря. Через Золотий Ріг, у тій частині, від якої все місто зветься Стамбулом, бідні й багаті турки живуть по широких пекучих вулицях у кумедних домах, де другий поверх ширший від першого, а на вікнах дерев'яні мережані ґрати; доми ледведихають, поїджені шашіллю й часом. У Псаматії голі грецькі діти купаються в вонючій зеленій затоці, що приймає в себе нечисть із усього міста, а потім повертаються до хати, де єдині меблі—дві подерті подушки й розвалений нефарбований стіл. У чистеньких будинках Кадікею, Фанари—на тому боці Босфору й по Ізмідській затоці живе молода турецька буржуазія, що ще не ввійшла в смак володіння чужим майном і визиску чужої праці. В Шашлі і в Татавлі в європейських будинках міцно сидить той буржуй, що вважає себе за європейця і нехтує країну, соками з якої він живе,—грек, вірмен, італієць, француз. Мудро розподілено Стамбул!

А коли схочеш піти з Пери до Галати не Галатськими Сходами, а крученими вуличками узгір'я, то потрапляєш у зовсім новий світ. На вулицях грає гола дітлоха. На ганках домів сидять старі хазяйки в перуках і в засмальцьованих спідницях. Вони жваво й швидко говорять всі разом, немов сперечаються, але то лише звичайнісінька мирна розмова сусідок. З розчинених вікон і дверей не-

сється солодкий пах часнику й гусячого смальцю. Де-не-де з дверей висувається рука й виливає просто на брук з корита помиї. Тут живуть євреї.

І коли б не мова, з якої ви жадного слова розібрати не можете, хоч і довго жили по єврейських містечках, хоч і знаєте єврейське гетто, квартали жахливих злиднів, здалося б вам, що ви до такого містечка й потрапили. Але мова...

Тут говорять еспанською мовою. Євреї в Туреччині звать себе еспаньйолами, а наших євреїв—ашкеназі.

Тут, між Галатою й Перою на узгір'ї, в містечкових брудних вуличках, живуть еспаньйоли. Звичайно, бідні еспаньйоли, бо багатієві нащо жити серед смороду гетта.

І от там, де ці вулички, важко крехтячи, ледве вилазять на високу Перу, там стріляють. Великий натовп, спинилися трамваї, багато галасу й метушні.

Чи то брудні вулички гетта вилізли на прилизану Перу протестувати проти своїх злиднів, її розкошів—і кричати хоч до неба?..

ЛЕКЦІЯ ДОБРОГО ТОНУ

Це, очевидно, якийсь портовий урядовець вищого рангу. Всі метушаться довкола його, і всі в форменних кашкетках, лише він у капелюсі. Бважаю його за безумовно надійну людину для мого листування з м-ль Анжеолою, ну, і звертаюся до нього якнайчемнішою французькою мовою:

— Чи не буде ваша ласка—пробачте за турбування!—кинути цього листа на березі? Він—до Ізміру, марку наліплено.

Але урядовець незадоволено крутить головою і відмовляє двома короткими турецькими фразами. Мені доводиться зніяковіло одійти від трапу.

Може, моє прохання складено нечемно? Але даруйте, я ж ще в човні сидючи, вивчив його в конверсасьйону... Може, урядовець не розуміє французької мови з моїм харківським прононсом? Але ж мою витончену французьку фразу супроводили ще жести, лист, марка та турецька назва міста: Ізмір. . Очевидно, нахабством було звертатися до такої важливої персони з таким дріб'язковим проханням—і мені дано лекцію доброго тону...

Зідхнувши, я підхоплюю свого чемоданчика й шукаю каюту. Пасажирів не густо, і мене зараз же влашто-

вують. Зазираю на всякий випадок до конверсасьйону, вивчаючи ще три фрази, потрібні для першої знайомости з новим оточенням, і виходжу на чардак.

Біля трапу вже майже кінчається звичайна передвідпливна метушня. Трап тремтить і аж хлипає, немов якась велика риба б'ється у воді під нього. В Ізмірській затоці, здається, бувають акули. Цікаво було б побачити живу акулу—досі я бачив тільки акул імперіялізму на карикатурах і плякатах. Нахиляюся.

Ця акула добре придалася б для плякату. Бо вона має червоне людське обличчя товстого спекулянта, який видирає в трьох хамалів свого чемодана. Знайома портова картинка: ви ідете човном з берега на пароплав, хтось кидає вас і ваш скромний вантаж на дно човна, а коли переходити на трап, одразу троє носіїв б'ються за ваші 20 копійок...

Акула нарешті одбилася від дрібного рибеняти, пароплав гуде втретє, зараз поїдемо. Лист до м-ль Анжели сиротливо має в моїй руці... У цьому листі—фота моєї випадкової знайомої, зняті підчас подорожі Стамбул—Ізмір. Я обіцяв їй надіслати. Буде найбрутальнішим порушенням доброго тону не виконати обіцянки.

Демократичний край Туреччина, але чужинцеві доводиться коритися всім загальноєвропейським правилам ввічливости. Особливі ж вимоги мусить собі поставити радянський громадянин, вихованець барбаринської більшовицької країни. Сякатися виключно в хустку, не колупати в усі олівцем, вітатися із знайомими стільки раз, скільки зустрінеш його на вулиці, а не лише першого разу—цю науку я вже так-сяк засвоїв. Щождо дальшого—тремтю щоразу...

Лист сиротливо має й тріпочеться в моїй руці, і м-ль Анжела буде поганой думки про вихованість гостя з дале-

кої півночі. Але стюард, що приймав мене до каюти, а перед тим бачив мою невдалу спробу втиснути листа високому урядовцеві, щось говорить мені турецькою й бере листа з моєї руки. Він наздоганяє ту саму високу персону і передає їй мого листа. І персона не відмовляється, а бере листа, ще й привітно махає мені капелюхом, сходячи з трапу.

Я розумію: стюард сказав персоні, що я пасажир і кляси, отже персона не тільки не має права гидувати мною, а, може, навпаки—зобов'язана виконати моє доручення.

Значить, кінець-кінцем, лекцію доброго тону маю на цей раз не я, а високий урядовець з Ізмірського порту.

«Конія» рушає, розрізаючи потемнілі рясні хвилі Ізмірської затоки. Найближча зупинка—за три доби.

*

На ранок виявляється, що мандрую сам-самісінький.

Ні, пасажирів досить, але до цього часу я ще ніколи не був таким самотнім у подорожі.

Торік я мандрував укупі з кількома товаришами, що довгий час жили в Туреччині. У дорозі до Ізміру тепер я раз-у-раз балакав з сусідою в каюті, молодим турком, який досить добре знав російську мову. Протягом усього шляху я висловлював йому своє захоплення з демократизму кемалійського ладу, а потім виявилось—що він турецький комуніст і працює в одній із найбільших торговельних установ. Довелося оте захоплення зводити нанівець, але на щастя Юсуф-бей зрозумів, що мені інакше й не випадало розмовляти з незнайомою людиною. У Туреччині бо шпигів рясно...

У тій же подорожі Стамбул—Ізмір ми обидва з Юсуфом залицялися до м-ль Анжели, я фотографував її. Потім брата її й мамашу. Потім усіх разом. Фотографія --

прекрасна передумова для дорожнього флірту, особливо тоді, коли Юсуф чесно перекладає всі мої компліменти. На жаль, його компліментів я не тільки перекладати, але й розуміти не можу і тому, кінець-кінцем, Юсуф-бей, а не я, перемагає серце прекрасної м-ль Анжели.

Але тут, на «Конії», я один чужинець, і мій конверсасьйон летить у воду першого ж ранку, коли я дізнаюся, що на всьому пароплаві од капітана зі стюардом аж до останнього пасажира ніхто не розуміє французької мови— і свій харківський прононс я можу продавати за паризький—ціна одна.

Три доби без мови! А як же з добрим тоном?

В американських журналах малюють молодого кавалера, що йде руч-об-руч з двома дамами—між ними, а не з краю. Під малюнком підпис:

— Тут ви бачите жахливе порушення правил доброго тону. Щоб уникнути його, а також запобігти іншим порушенням, мусите прочитати нашу книжку: «добрий тон у 10 півгодинних лекціях. Сила малюнків».

У демократичній Америці так само вважають на правила пристойности. Варварська ми країна! Індустріялізуємось, самокритикуємось, чистимося, а доброго тону й пристойної поведінки не вивчаємо!

І мені, вихованцеві цієї барбаринської країни, тепер доводиться відповідати за хиби її ладу, тепер, під час тридодової самотності серед півсотні пасажирів «Конії», між 39 та 36 паралелями північної широти, під берегами Малої Азії.

І про що тільки думають ті, хто будує новий побут там, у нас удома?

*

Досі я думав, що для такого спостерігача, як я, коли переважає зоровий тип уявлення, мова оточення не має великого значення. Головне, мовляв, те, що бачиш, а не

те, що чуєш. І я ретельно змальовував краєвиди, мечети, різнобарвні натовпи, коли ж моїй мові бракувало фарб і широкосяжності, клацав фото-апаратом. Коли я не розумів людської мови, мені багато говорили інтонації перехожих. Я не знав, про віщо говориться, але уявляв.

Та це було на широкому—без примусових кордонів—просторі вулиць чи майданів, міст чи країв. А коли мене заперто на чардаку і кляси пароплава «Конія»—10 кроків завширшки, 30 завздовжки—коли весь світ, країну, місто, вулицю зведено до гойдання пароплава, хлюпотіння тенту під вітром і 50 облич пасажирів чи прислуги,—я побачив, як мало значать інтонації і як мені бракує мови.

Дві туркені сидять поруч мене і говорять—ну, звичайно, про своє, але що воно таке, їхнє сьогоднішнє своє? Як вони говорять? якими виразами? з якими помилками чи акцентами? Одна раз-у-раз кличе дівчинку, голубить її, і далі щось розповіда сусідці. Про дівчинку? а може й про мене!

У сальоні, в його музичній кімнаті, стоїть патефон і лежать платівки. Пасажири заходять і по черзі накручують «Алі-баба», модний фокстрот або «Чіфте-теллі газель», народню пісню... Заходжу і я, несміло накручую, на мене дивляться і говорять про своє далі. Про своє? а може й про моє, про мене!

Біжать з лівого боку пароплава гори Анатолії, нишпорять з правого островки. Егейське море, «Море островів» у турків, як великий прохідний бульвар. Ми зустрічаємо пароплави, фелюги, човни. В Егейському морі немає такого острова, щоб з нього не було видно ще один острів. І так з острова на острів, як через камінці броду, перебирались давні греки з метрополії до Малої Азії, звойовували Трою, засновували Мілет і Ефес. Яке життя на цих острівках? Чи ловлять там рибу, чи вигодовують бараш-

ків? Які люди? Через шумливий бульвар Егеїт я просуваюся, як сліпий і глухий, бо в мене нема мови, а значить—ні вух, ані очей.

В іншому приміщенні сальону велика компанія цілісінький день п'є горілку. Я боюся підходити, бо звідти раз-у-раз лунають п'яні вигуки, і я не знаю, чи буду бажаним гостем. Та і знову—мова, а значить—і звичаї!

Я бачу, яке безглуздя було пуститися отак на три доби в море, щоб вбирати в себе сліпі мовчазні вражіння й самому мовчати. Я заздрю навіть своєму фото-апаратові, бо він схоплює все, що має перед собою, мені ж лишаяються самісінькі кістяки вражінь.

І знову, і знову мене починає турбувати справа пристойности. Чи так я зодягнений, як треба серед них? Чи бурмочу подяку або вибачення таким тоном, до якого вони звикли? Чи ходжу таким кроком, яким належить в їхньому суспільстві? Чи не смішний я їм—і чи не страждає від цього авторитет моєї батьківщини?

*

Коли кінчається третій день і надходить остання ніч, а з нею й останні години моєї безглуздої самотньої подорожі, я сиджу в себе на ліжку в каюті й перебираю в пам'яті свою поведінку за ці три дні.

Чи все було гаразд? Чи був я такий пристойний, як належить пасажирові і кляси, та ще чужинцеві, та ще вихованцеві країни більшовиків. Я роздягаюся, щоб нап'яти нічну піжаму—бо чужинцеві, пасажирові і кляси належить спати в піжамі. Піжама лежить поруч, я дивлюся на неї, і раптом палахкотить думка:

— А капітан сьогодні ввечері якось особливо дивився на мене, щось говорячи своєму помічникові..

Так-так! Мені здається, що й стіни каюти з певним докором на мене дивляться... Десь уже я порушив добрий тон, не інакше. Але де?

Чекайте! А під час обіду хто перший почав їсти, я чи капітан?

Ви бачили у фільмах, як обідають на пристойних пароплавах? Не на таких, що швеньдять Чорним морем, перевозять курортників, мають червоні кутки, 8 годин праці для команди і стінгазету, де самоскритиковано капітана... Ні, я про пароплави пристойні, де капітани носять блискучу форму, льокаї благально дивляться вам у вічі за-для-ради чайових, а команда працює 24 години на добу, працювала б і більше, але навіть по пристойних країнах доба має чомусь лише 24 години.

Так от, по цих пристойних країнах, на цих пристойних пароплавах, коли вам доводилося бачити це в кіні, капітан сидить на почесному місці за табльдотом і всі мусять чекати, поки він піднесе ложку до рота. Тоді можна починати.

Усі три дні ми обідали з капітаном удвох. Бо решта пасажирів або не доросли до мого пристойного суспільства, маючи квитки II класи, чи навіть III-ої, або переросли його, завдяки великому числу лір у кишені. Ці організують обіди окремо, в сальоні, де п'ють горілку й вино та грають у карти.

Ми всі три дні обідаємо разом з капітаном. Я раз-у-раз чекаю, поки він умочить ложку в супі, тоді починаю їсти. Але сьогодні на самому початку обіду капітана кудись одкликали, я довго чекав, поки він прийде, потім, щоб суп не прохолов, почав їсти. Тоді якраз і повернувся капітан...

Та-ак...

А чи доводилося вам читати—по пригодницьких романах, звичайно,—що капітан навіть на пасажирському па-

роплав! має необмежену владу не лише над командою, але й над пасажирами? Оце ж воно й є!

Стіни каюти, моя власна піжама, електрика під стелею—все це докірливо дивиться на мене. І навіть теплий вітерець з південного моря, з далекого Єгипту, зазираючи в ілюмінатор, з якимсь жалем обгортає мене... Скінчена я людина!

Не постукавши в двері, заходить довгий чолов'яга, досить пристойного вигляду—я його не бачив досі на пароплаві. Очевидно, з тих, що цілі дні п'ють горілку в сальоні.

— Махмуд-бей!—гукає він.

Підбираючи руками ковдру на своє голе тіло, а мізками—французькі слова на свою голу думку, я заважую:

— Махмуд-бей—у сусідній кабіні.

— А, ви говорите по-французьки?—радіє пізній відувач.

Я мовчу.

— Ви руський,—раптом каже він,—я знаю. Ви їдете до Мерсіну.

— Так, пане—відповідаю.

— Руський—білий, чи руський—червоний?

Це не дурне запитання. Більшість турків не любить емігрантів, бо вважає, що вони занесли до їхньої країни розпусту й поганий взірець для турецького народу.

Відповідаю, який я руський. Доводити, що я українець—цілком зайва річ на 36-ій паралелі. Я зраджую свою націю, щоб не заводити суперечки вночі, та ще за таких обставин, коли я сиджу майже голий, а мій співбесідник десь, видно, дуже ковтнув горілки й похитується. Я вже колись в одному готелі домагався, щоб в обов'язковій анкеті правильно записали мою національність, і досяг зов-

сім несподіваного наслідку. Порт'є довго розпитував мене, що воно за нація українці, яке мають відношення до радянського паспорту, і кінець-кінцем записав мене... уругвайцем.

Так, припустімо, що я—руський, але, будь ласка—руський-червоний!

На моє кредо настирливий відвідувач відповідає довгою французькою фразою, яку я не зовсім розумію. Чи то, що він гадав, ніби я руський-білий, чи то, що він любить руських-білих. До того ж додано ще якесь запитання, що мені вже зовсім незрозуміле.

Я змовчую.

Тоді мій гість починає мене форменним чином допитувати:

— А чого ви їдете до Мерсіну? У вас там торговельні справи? Ви—купець?

— Ні, я письменник.

— Письменник!—з презирством питає гість:—що таке письменник?

— Це людина, що пише книжки.

— І ви їдете до Мерсіну, щоб написати про нього книжку? Яку ж можна написати книжку про Мерсін?

Він стискує плечима, дивиться на мене з явною підозрою й додає:

— Я живу в Мерсіні чимало років, але ніколи не чув, що про це місто можна написати книжку!.. Там же 15 тисяч мешканців усього!

Я мовчу. Я роблю вигляд, ніби не розумію.

— Ви не розумієте? Не розумієте французької мови? Може ви говорите по-німецьки? по-англійськи? по-італійськи?

І перераховуючи мови, якими він володіє, цей освічений чоловік за кожною назвою мови нахиляється до мене, бо його хитають чи то пари нашого корабля, чи то власні його спиртові пари. Скорше, вони, бо я виразно чую їхній

важкий пах і бачу червоне обличчя мого допитувача та його п'яні очі.

Я мовчу. Це найкраща тактика з п'яною людиною, особливо сам-на-сам.

Тоді мій гість майже кричить:

— Не розумієте? Не хочете відповідати? Коли з вами говорить людина з суспільства, ви мусите відповідати! Мусите!

А, я мушу відповідати! Мені завважують нехтування доброго тону? Лекція доброго тону в стислому вигляді без ілюстрацій?

Я витягую з пам'яті слова різних мов і говорю мішаниною з них:

— Же парль франсе (я говорю французькою), ай спік інгліш (я говорю англійською), йо парльо італяно (я говорю італійською) унд їх шпрехе дойтч (і я говорю німецькою), але зараз я зовсім не можу говорити, бо...

Тут я показую на свої голі груди й додаю з великим жалем:

— ... бо бачу, що маю справу з людиною з суспільства, а на мені нема краватки!

Мій п'яний гість очманіло дивиться на мене, хапається за власні груди, де теж краватки нема, розгублено говорить:

— Це справедливо...

І забирається з каюти.

Решту ночі я сплю спокійно.

На ранок наш пароплав стоїть на рейді, оточений великими фелюгами з білими вітрилами. На фелюгах галасують люди в червоних пов'язках над чолом. Вони зовсім не дбають за добрий тон, лаються проміж себе й б'ються за мій чемодан.

У двох кілометрах, на низькому березі, довга купка невеличких будівель.

Це Мерсін, найпівденніший порт Туреччини.

НОВЕЛЯ З НЕВДАЛИМ ЗАКІНЧЕННЯМ

Товариші слухають із вибачливою посмішкою. Мені трохи ніяково за свою ліричність, так недоречно в цьому поганенькому ресторанчику, але я мушу поділитися найяскравішим вражінням з моєї подорожі.

Я щойно повернувся з далекого півдня, де мав насолоду купатися в блакитних хвилях Середземного моря. Ми вечеряємо в ресторані, що зветься «руським», бо там хазяїнує одеський єврей Каганов, колись емігрант, а нині радянський громадянин. І я розповідаю...

Там, у південному порті я, власне, нічого не робив для своєї справи.

Три дні я тинявся серед обдертих хамалів, ледащикоуватих купців і завішених жінок.

Вдень купаюсь у морі, що не має обрію, бо там небо й море—однакові на колір, і аж ніяк не можна розпізнати, чи є між ними та межа, що обрієм зветься.

Сонце—палюче, але з півдня, од Кіпру, раз-у-раз холодний вітрець, і доводиться від нього ховатися в теплих хвилях морських.

Вечори проводжу серед невеличкої радянської колонії один товариш з дружиною та два студенти—арабісти, що

приїхали на практику. Хтось із цих студентів, звичайно, товаришує мені, блукаючи містом.

Один із хлопців—молодий фізкультурник. У нього молодости й здоров'я більше, ніж нахилу до арабської мови. Він здорово нудьгує без жінки. Південна спека, південне море, містичність чужої країни, а головне — думка, що за якийсь місяць поїдеш звідси назавжди,—викликають якусь особливу тугу за жіночим тілом. Михасеві соромно таке визнавати, але я його розумію з перших натяків. Він якось настирливо повертається завжди до одної теми—до жінки. Розпитує мене. Чи багато жінок я знав? Чи бачив я славетні дома розпусти в Галаті? Що це воно за дівчина зфотографована в мене на палубі «Ісмет - Паші»? А потім важке зідхання:

— Що ж—тут у нас жінка на вагу золота...

Я промовчую і, підставляючи обличчя південному сонцеві, лежу поруч Михася на якійсь розбитій барці, що заступає нам пляж.

Сонце! Море! Чого більш треба стомленій людині, що має на перепочинок лише п'ять тижнів? Які жінки? Навіщо жінки? Я хочу тільки сонця й моря.

Я колекціоную моря. Справно нотую в щоденнику:

— «Вересень, 1, середа. Чорне море. Але яке ж воно чорне, хіба? Воно—ніякого кольору, чи—жадного кольору. Як чорнило на пошті».

— «Вересень, 22, субота. Мармара. Вітаю, Мармурове море! Ми ще торік познайомилися. Твої хвилі — як розтоплений мармур. Ти однаково лагідно омиваєш і турецькі кораблі, і радянські—як років кілька тому — сталеві боки антантівських панцерників і американських винищувачів».

— «Жовтень, 8, понеділок. Егейя. Вона синя-синя. Я її теж бачив торік — я теж, купавшись, дивувався, яке синє оце Егейське море! Це од глибини».

— «Жовтень, 11. Там, де з півдня білою купкою струнких будівель вилискує на сонці веселий Родос, сині води Егейї починають світлішати, переходять у зеленкуватий мармур, як біля Принцевих островів, а згодом назустріч нам б'ється блакитна хвиля. Ми перейшли ніде не накреслений кордон. Тепер пливемо Середземним морем».

Я колекціоную моря. Цієї осені їх було в мене аж чотири. Ще два я знав раніш—Озівське й Каспій. А скільки всього морей на світі?

*

Михась використовує одну поширену серед наших письменників за кордоном тенденцію. Вони вважають за потрібне вивчати життя чужої країни по ресторациях, кабаре й домах розпусти. Михась вважає, що й мені слід було б познайомитися з цією стороною життя. А то в мене, мовляв, не буде справжнього уявлення про країну.

Цієї думки я не поділяю. Я згоден, що оті «установи» до певної міри характеризують життя, але чи вони є чимось типовим, хоч і для цієї країни? Який процент місцевого населення їх відвідує? Як думає Михась?

Він неохоче зі мною погоджується. Але говорить—зовсім не до ладу:

— От, як нам йти додому, по дорозі є такі доми. Там публіка й вдень буває. Хочете, пройдемо повз.

Повз. Через дим сигаретки я дивлюся в далечінь і бачу далеко-далеко на південному сході якийсь візерунок у небі, немов велетенську сиву брову понад морем. Це—гори Сирії. До них—кілометрів сто, як не більш. Сьогодні надто прозорий день... Повз? На хвилинку мене так охоплює солодкий потяг до незнаного жіночого тіла.

Я промовчую, але коли ми одягаємося й плентаємося спекою додому, я не протестую, що мій товариш веде якоюсь іншою дорогою.

*

У цьому місці товариші переривають мене дружнім вибухом реготу.

— Голову прозакладаю,—говорить хтось із них,—що після своїх філістерських міркувань він таки пішов до... «установи». Так?

— І лірична новеля матиме зовсім не ліричне закінчення. Ламання стилю, чи як? — каже інший.

— Швидше — переміщення, — догадується ще хтось,— коли б я писав рецензію на подібну річ, варто було б сказати, що автор дійсно лицемір і філістер, отже заздалегідь шукає собі виправдання. Хоче подати себе в образі прекрасного Йосипа...

— ... спокушеного за допомогою московського фізкультурника. Або: як колекціонер морей перетворюється на колекціонера притонів.

— Та киньте глузувати. Він ще не скінчив.

*

Я ще не скінчив.

На околиці міста, під самою залізницею, відмежовані од порту якоюсь службовою колією, стоять окремо два будинки, а через вулицю—третій. На ньому висить урядовий прапор із півмісяцем. Перші два будинки — звичайні двоповерхові дома.

В окремому будинку міститься каракол, поліцейний район. Два будинки насупроти—оті самі «установи», що до них тягне Михася. Я розумію, що каракол, очевидно,— залізничний і випадково потрапив у сусідство з притонами, але така територіяльна близькість двох символів буржуазного ладу надзвичайно мене зворушує.

Спроквола, неширокою закуреною вулицею ми наближаємося до домів. Кілька екіпажів і одне авто стоять біля них. «Установи» працюють і вдень. І раптом мені аж кружиться голова.

Біля одного з домів стоїть жінка, стомлено притулившись до дверей та стомлено й з великою насолодою палячи сигаретку. Вона дивиться якимсь сліпим поглядом, не бачить нас, не бачить нікого довкола і, видно, дуже відпочиває в насолоді паління. Але мені кружиться голова од її краси. Нічого гарнішого я не бачив у житті—і це якраз оте найяскравіше вражіння, що ним я ділюся з товаришами. Вона така красива, що я й тепер, коли нас розділяють тисячі кілометрів, не можу вишукати порівняння. Вона така гарна й прекрасна, що хочеться взяти її на руки й обережно пронести через усе місто, не вважаючи на бруд, який її оточує, в якому вона тоне щодня. Жіноча краса викликає здебільшого хвилювання і бажання, але тут у мене якесь схиляння перед неймовірною красою людини—я не розумію, чи це жінка, чи чоловік.

Хитаючися, я проходжу повз неї, за кілька кроків озираяся, а вона так само непорушно стоїть під дверима, палять і осяює все навколо своєю красою.

І тепер, згадуючи ці кілька моментів найп'янішого хвилювання, я бачу перед собою струнку гордовиту постать з короною чорного волосся і стомленими очима. Мені здається, що завжди стоятиме цей образ мені перед очима і завжди хвилюватиме мене згадка.

*

Я не знаю, чи розчаровані мої слухачі, чи задоволені з моєї винахідливості — розповісти про спокусу так, щоб вони, кінець кінцем, не розуміли, що сталося з філістерством Йосипа із південного порту. Я не знаю, бо чужий голос несподівано резюмує:

— А це правда. В тому місті по притонах здорово красиві баби. І молоді. Так на всю Туреччину славляться.

Хто це домальовує прозаїчну кінцівку до лірики моєї новелі?

*

Ми ж сидимо в ресторані. Добродій Каганов готувався висвятитись (чи як воно там зветься) на рабина, але його донька втікла з російським офіцером, вкривши батька ганьбою та на все життя опоганивши його духівничу кар'єру.

З горя відкрив Каганов ресторан без напоїв (у нас це була б звичайна їдальня), і від побожних мрій згадкою лишилася тільки велика чорна борода. Та ще хіба вірність традиціям—і щоб не ламати суботи, завіз Каганов у своєму ресторані кельнера—християнина.

Звичайно, не побожний Каганов тоном експерта в проститутних справах потверджує правдивість моїх спостережень. Іван Іванович, колишній комендант поїзду Врангеля, після втечі з Криму тинявся Туреччиною, був на півдні, а коли еміграцію всю скупчили в Стамбулі, найнявся до єврея Каганова за кельнера й радіє, що по єврейських великих святах має дні відпочинку. Чи думав колись врангелівський офіцер, що буде він юдофілом?

Іван Іванович, пораючися біля нашого столу, прислухався до мого оповідання, а тепер, не чекаючи запрошення, розповідає сам:

— Еге, там гарні дівки! Тільки, знаєте, як котра по-красивіш—обов'язково руська. Це вже закон.

Мій товариш, підморгнувши нам, каже стилем парламентського промовця:

— Нам, звичайно, приємно бачити такий доказ зверхності руської нації, але чи не поділитесь ви з нами, Іване Івановичу, більш інтимними переживаннями в цій галузі? Ви що, були там? Дійсно, руські?

— А...

Іван Іванович вагається, а потім розповідає:

— Років зо три тому працював я там на розвантаженні цукру. Непогано заробляли. Пішов туди. Дали бабу,

Ну, й дівка! Я аж—вибачте, матюка загнув од задоволення, побачивши таку. А вона як скочить:

— «Ти руський?»—питає.

— «Он як, землячка!—сміюся:— гора з горою не сходиться, а»...

— «Чекай,—кричить,—так ти руський? Офіцер?»

— «Штабс-капітан збройних сил півдня Росії до ваших послуг, — кажу, — якби не більшовики, полковником зараз напевне був би».

— «А я, якби не ви, руські офіцери, зараз людиною була б, а не повію. Це ви нас завезли сюди, сукини сини?».

Та сує мені гроші назад (там же наперед гроші вимагають, порт!) і кричить:

— «Получай свої паршиві ліри й забирайся к чорту, сволочі!»—а другою рукою, повірите, мене по морді, по морді... Здорова шельма!

Ми мовчимо, приголомшені. Потім розплачуємося й мовчки виходимо.

Я думаю про те, як невдалий кінець може знищити гарний початок і як на вітер пішла вся моя лірика, коли, подаючи пальто, Іван Іванович каже мені напівголоса:

— Ну, так не притиснули еміграцію? Навіть у притонах по морді б'ють!

І сміється.

Я даю йому на чай.

Я виїздив Туреччину майже всіма залізничними шляхами. Пам'ять на пейзажі в мене чудова, кожную місцевість можу списати в подробицях (облич, навпаки, ніколи не пам'ятаю). Але який пейзаж між ст. Абрікей, звідки ми від'їхали о 8-45 ранку і Анкарою, де скінчилася наша поїздка о 4-15 дня,—не знаю. Ці майже триста кілометрів шляху і майже вісім годин подорожі жадного сліду не лишили в моїй пам'яті.

Мустафа-ефенди був мій попутник протягом півтори доби. Ми виїхали разом зі спаленого сонцем Мерсіну на Середземному морі, де люди смоктали цукор з довгих, ніби бамбукових, палиць і, поглядаючи на термометра, говорили:

— 28 у затінку... Почалися холоди.

На ст. Єнідже хамал Дуран переніс наші речі до багдадського поїзду, і ми знову потрапили до одного купе. В мене був один маленький чемодан, в мого попутника аж три. Я дав Дуранові 50 гурушів, і той зробив незадоволене обличчя. Але, коли мій попутник заплатив тільки 20, Дуран аж нічим не виявив якогонебудь незадоволення, уклонився ввічливо, покликав аллахове благословіння на нашу подорож і пішов геть.

Я подивився на свого попутника. Був це підстаркуватий чоловік з сивим волоссям, просто одягнений. Він вийняв з кишені пляшку дузіко і просто з шийки трохи ковтнув. Горілка була найпоганішого гатунку—і на все купе пішов важкий пах тміну. 20 гурушів за три місця вантажу! Я згадав, що турки—надзвичайно ощадливі, і не витрачають зайвого там, де можна не витратити. Я пригадав, як директор величезного банку в Стамбулі, дуже багата людина, ніколи не жене свого авта з банку додому під час перерви, а їде тунелем, і то не в I класі за 3 гуруші, а в II—за 1³/₄.

І для хамала Дурана ця ощадливість — закон. Але чужинці—хіба їм належить бути ощадливими?

Аж до вечора ми їхали горами Тавру. Величезне спорудження—багдадська залізниця! Горами, перевалами, тунелями ми піднеслися аж на самісінькі верхів'я, де снігові гори іронічно поглядали на нас, немов нахилиючися до колії й посміхаючися з безпорадної одчайдушності людей, що вдиралися в саме серце гір, а втім не спромогалися подолати снігові корони.

Тунелі заступали місце тунелів. Було місцями лише кілька метрів між ними.

Поїзд винирне з кам'яної імли, блисне в просвітлі суворий пейзаж — безладно накопичені скелі, снігові гори, самотні сосни, шалені стружки—і знову втопаємо в скелястій норі. Там була станція Чіфте-хан, — Подвійний Дім. Між двох тунелів на майданчику в кілометр довжиною, а завширшки тільки в дві залізничні колії—перон, сумовитий вокзал, монотонний телеграф і несмілий тоненький дзвоник. Коли поїзд спинився, ми бачили вихід з одного тунелю і вхід до другого. Люди там живуть од поїзда до поїзда. Піде поїзд — і знову на цілу добу їх відрізано од усього світу.

Я дивився на грізні, суворі скелі, на дим од паротягу — дим підносився вище хмар, бо надто глибоко знизилися хмари... Важко було щось говорити. Та мої сусіди, офіцери з Адани, люди звиклі до цієї суворости Анатолії, весело балакали, весело пили горілку й весело їли баранячі ковбасні обрізки, потроху втягаючи мене в кумедну франко-німецько-турецьку балачку.

Надвечір, коли гори, захекавшись, лишилися позаду, з правого боку потяглася безнадійно-нудною і безперервною биндою соляна пустеля. На ст. Конія наш вагон одчепили, веселі аданські офіцери перейшли до Стамбульського поїзду, а ми з мерсінським попутником почали чекати, поки причеплять вагона, що привезе нас впрост до Анкари, до столиці. Коли подали вагона, мого попутника не було біля речей, і я змушений був сам упаковувати його обдерті чемодани в своє купе. За кілька станцій він з'явився, очевидно, потрапивши в Конії десь до іншого вагону. Він дуже зрадів, побачивши свої речі, і моя послуга спричинилася до щільнішого знайомства.

Всю дорогу ми приязно розмовляли. Я не знав турецької, Мустафа-ефенди не знав французької, але розмова точилася досить жваво. Спочатку Мустафа-ефенди щось оповідав мені — очевидно, про свою країну, бо показував у вікно на станції, де ми проїздили уже в темряві, та про свою родину, раз-у-раз повторюючи «Анкара». Я слухав і похитував головою. Потім уже і я викладав свої подорожні вражіння, висловлюючи все захоплення з прекрасної Туреччини — і Мустафа-ефенди так само повчаюче й схвалююче похитував головою.

Отак приємно побалакавши кілька годин, ми зібралися спати, і мій попутник почастивав мене своїм дешевим дузюко. Пити горілку мені довелося так само з пляшки, як і він це робив, але попросити склянки я не наважився.

Хто його зна, які там східні звичаї? Може, Мустафа-ефенди виявив надзвичайну симпатію до мене, запросивши пити просто з шийки, а я, відмовившись, ображу його. Надто обережним треба бути чужинцеві-мандрівникові в східніх краях!

На ранок ми привіталися дружніми жестами, а потім поновили нашу розмову. Не знаю, на чому спинився вчора Мустафа-ефенди, але певен, що продовжував він якраз з того самого місця. І я так само, спинившись вчора на описові Ізміру, розповідав далі свої пригоди на Егейї.

Потім Мустафа-ефенди дістав з-під полиці найобдуртішого зі своїх чемоданів, розв'язав мотузки й неймовірно схвилював мене. Таких розкошів у подібному чемодані я не уявляв.

Монети старовинні, ассирійські печатки, якісь голівки, ціла ваза дуже майстерного виробу й дуже давнього походження... Кожну річ загорнено в папірці й розкладено по бляшаних коробочках з-під цигарет. Окремо в кількох папірцях загорнено золоту монету, і Мустафа-ефенди похвалився мені, що коштує вона десять тисяч англійських фунтів... Знавши, як вимовляється турецькі числа, я так зрозумів його. А паспорт мого знайомця—він отаким чином вирішив зміцнити знайомство зі мною — довів мені, що Мустафа-ефенди аж шість місяців мандрував по Сирії, відвідавши Алеппо, Багдад, Дамаск та інші міста, що слід свій лишили в його паспорті у вигляді французьких і англійських віз.

Коли я до несхочу намилувався прекрасними антиками й не лише з увічливости кілька разів промовив «машаллах!» — вираз найбільшого, побожного навіть, здивовання і захоплення,—мій попутник старанно зав'язав подертими мотузками подертого чемодана, недбало сховавши його знову під полицю. І того самого моменту з великим галасом вдерся до нашого купе кондуктор.

Кондуктор несамовито кричав на Мустафу-ефенди. Спочатку у мене було вражіння, що то зустрілися два запеклі вороги з надто солідним стажем ворогування. Але коли Мустафа-ефенди здивовано й без ніякого хвилювання почав щось відповідати кондукторові, раз-у-раз підводячи голову догори на знак негації, я зрозумів, що йде про щось сучасніше.

Кондуктор лютував, Мустафа-ефенди здивовано промовляв «хаїр» (ні) та «йок» (нема). Говорилося, очевидно, про якийсь великий злочин, і свою співучасть у ньому Мустафа-ефенди рішуче заперечував.

Тоді кондуктор накинувся на мене. Поки він викладав своє обвинувачення та використовував увесь арсенал лайки й образ, я мовчав, покурюючи сигаретку. Коли ж кондукторові схотілося взнати мою думку з цього приводу і він зробив павзу, недвозначно дивлячися на мене, я, подібно до Мустафи ефенди, почав доводити, що я «хаїр» та «йок». Кондукторові довелося звернутися до мого попутника. Але той рішуче заступився за мене, доводячи, що не тільки він, Мустафа, «хаїр» та «йок», але я, приятель його, теж, дійсно,—«хаїр» та «йок».

Така відповідь не задовольнила кондуктора — злочин, очевидно, був надто великий, і злочинець не мав права сховатися за хаїрами з йоками... Кондуктор кричав своєї далі.

Почавши прислухатися до його обвинувальної промови, я спіймав кілька слів, що найчастіше повторювалися, і до того ж—близько одне від одного. Ці слова нагнали на мене моторошний жах.

— Джамі, рюс, гяур...—кричав кондуктор.

Я почав підозріло дивитися на Мустафу-ефенди. Звідки він дістав оці антики й монети? Чому він тримає їх у подертому чемодані та ще підкидає на вечірній станції випадковому попутникові?

Хто проживе в Стамбулі хоч один день, уже знає, що таке джамі. До назви кожного мечету додається це слово: Єні джамі, Валіде-джамі, Сулейманіє - джамісі... Воно бо мечет і означає. А рюс? надто зрозумілі були ці чужі слова...

Так, Мустафо ефенді! Значить, ви зневажили мечет? Значить, ви обідрали якісь сельджуцькі храми — і от де джерело ваших антиків! А потім ви ошукуєте довіру наївного чужинця і скидаєте свою провину на нього... Адже ви можете навіть свідків поставити, що це я приніс подертого чемоданчика з грецькими монетами й ассирійськими левами до нашого купе! Я ще підозріліше подивився на свого попутника.

Та Мустафа ефенді так щиро й простодушно захищав мене, що мої підозріння зникли. Але в чому все ж таки річ?

Незабаром до купе вдерлося ще кілька кондукторів, галас збільшився, і мені довелося одверто заявити:

— Тюрча бельмас.

Точного змісту цієї фрази я не знаю, але мені здавалося, що це мусить бути заява про те, що я не розумію турецької мови. Тоді кондуктори, так само хвилюючися далі, запросили мене до коридору.

Довелося скоритися. В коридорі при виході з ганку мені показали велике вікно з розбитою шибкою. Я нічого не розумів. Кондуктори й далі оперували трьома жахливими словами—джамі, рюс, гяур—і мені ставало ще моторошніше.

Хитнувши головою на знак цілковитого нерозуміння змісту жахливої події та якогобудь зв'язку між розбитим склом і зневаженим мечетом, я повернувся до купе й запалив нову цигарку. Кондукторів моя поведінка, очевидно, не задовольнила. Я вийняв з чемодана французько-турецького диксіонера і почав порпатися в ньому.

Словник зробив вражіння, подібне до масла на бурхливій хвилі. Кондуктори вмиль замовкли і почали стежити за моїми рухами. Я зідхнув з полегшенням. От зараз знайду якесь потрібне мені слово і остаточно доведу, що жадних мечетів підчас усього перебування в Туреччині я не зневажав.

Дивна річ переляк! Я вже написав цілу книжку про Туреччину, я вже робив про цю країну доповіді та завжди доводив, що релігійний фанатизм винищено тут дощенту. Але досить було почути сполучення «джамі» та «гяур», щоб поновилися в моїй свідомості старі розуміння, старі уявлення про Схід, як вогнища жорстокого фанатизму. Хто зна, може тут за споганення мечету призначають довгорічну тюрму!—а може тільки висилають з країни? В обох випадках мене чекала велика неприємність, бо порушувалися всі мої пляни та всі надії на цікаві вражіння. Можливо, що і в тюрмі турецькій цікаво посидіти, але я волю обійтися без подібних вражінь...

І раптом випадкова сторінка в словнику штовхнула мене на справжнє розуміння події: «рюзгіяр»—вітер... І не знаю, чому саме, але зараз по цьому я згадав, що скло турецькою мовою зветься «джам»... Джам, а не джамі! Який сором! Адже в мене, в моїй власній книжці на відповідній сторінці розповідається про скляра, як той що-ранку проходив повз моїх вікон та вигукував свій крам. Я не споганив мечету! Я тільки розбив шибку! Очевидно, було так: я вийшов на станції, а потім не причинив щільно за собою двері, вітер («рюзгіяр», а не «рюс гяур») тріпонував,—і скло розбилося.

Я вийшов ще раз на ганок і подивився на розбите вікно. Тепер у ньому була величезна дірка. Очевидно, кондуктори, обдивляючися й роблячи експертизу, з великої старанности видавили здоровенний шматок скла.

Я повторив кілька раз знайдені мною слова, і кондуктори переконалися, що я визнаю свою провину. Але галас од цього не зменшився. Почали збігатися не лише кондуктори, але й пасажери з усього поїзду, всі докірливо дивилися на мене, і кожний читав мені нотацію. Нарешті прийшов поліцай і виголосив довгу промову. Я не зрозумів жадного слова окремо, але весь зміст цієї громадської догани був надто зрозумілий. Поліцай говорив, очевидно:

— І як вам не сором, а? Ми вас, як людину приймаємо в своїй країні, даємо змогу за ті самі гроші, що й наші громадяни платять, їздити чудесною багдадською залізницею, а ви шибки розбиваєте? Хіба ж можна такі

Спочатку я мовчав. Але потім лють мене взяла. Ну, припустімо, розбив, шайтан вас забирай зовсім з вашим джамом!.. Ну, заплатю! З поїзда не втечеш, чи не так? Чого ж ви тут мені мораль начитуєте? З кожним може таке бути! І я вголос висловив свою лють і образу моїм учителям доброї поведінки.

Справа, очевидно, була не в цьому. Одної моєї згоди заплатити було мало. Може це зветься в Туреччині хуліганством? Може ще штраф якийсь належиться?.. Турки далі начитували мені мораль.

— Куди ви їдете?—спитав поліцай.

Це я зрозумів і відповів, що я їду до Анкари.

Поліцай знову виголосив прекрасну промову, яка, очевидно, мала означати, що в Анкарі, мовляв, ми з вами як слід поговоримо!.. Після цього всі пішли, але всю дорогу аж до самої Анкари раз-у-раз підходили до мого купе пасажири і з огидливою цікавістю дивилися:

— Оце він! Так ось він той, що розбиває шибки на багдадській залізниці! Ці-ка-во...

Мене раптом пройняла одна жахлива думка. А скільки коштує отой джам? Я подивився. Грубе, дуже грубе скло,

таких я не бачив у нас. А вгорі було зроблено прекрасний півмісяць з гарною зіркою. Мені здавалося, що той півмісяць з зіркою має коштувати дорожше за цілий джам.

Я перерахував свої гроші. Їх у мене залишалося вже небагато, а в майбутньому було кілька днів перебування в Анкарі, та ще тижнів зо два в Стамбулі... А подарунки друзям? Прощай, Туреччино! Доведеться голому і обдертому зайцем їхати в трюмі.

Я виїздив Туреччину майже всіма залізницями, пам'ять на пейзажі в мене чудова, але який пейзаж між ст. Абрікей і Анкарою—не знаю. Чомусь отой пейзаж не зробив на мене найменшого вражіння та й найменшого сліду не лишив у моїй пам'яті.

Коли поїзд остаточно спинився, поліцай суворо підійшов до мене і суворо сказав щось, очевидно, таке:

— Ну, ходімо, такий-сякий! Ось ти визнаєш, як джами розбивати!

Та привів мене не до караколу, а до якогось добродія на вокзалі.

Вислухавши жахливу пригоду з розбитим джамом, добродій ввічливо запросив мене сісти й подібно до своїх попередників почав начитувати довгу мораль. Говорив він французькою.

— Мені нема часу,—перебив я його:—скажіть краще, скільки коштує отой джам.

Добродій зідхнув.

— Мушу вам зробити неприємність,—відповів він,—це дуже дороге скло. Вам доведеться чимало заплатити. Воно коштує...

На столі з'явився великий реєстр, і добродій почав по волі водити пальцем по числах. Я бачив: 65, 69, 73...

В мене лишалося тільки 100 лір. На ці гроші я мав прожити ще більше, як два тижні, купити подарунки й за-

безпечити себе квитком на пароплаві... Прощайте, вра-
жіння!.. Іхати мені зайцем.

Добродій раптом підвів голову і докінчив:

— Воно коштує... дві ліри п'ятдесят.

Тобто—2½ крб.... Я раптом згадав і Дурана-хамала,
і багатія-директора банку, раптом пригадав усе, що я чув
про турецьку ощадливість, економність і розрахованість...
Вийнявши 5 лір, я сказав звичайною українською:

— Беріть п'ять і покажіть, де у вас ще один такий
джам.

Але добродій не зрозумів української мови й повернув
мені дві з половиною ліри... А шкода!

МИ—БРАТИ, ХІБА НЕ ТАК?

Арабські доми не мають вікон на вулицю. Коли йдеши кварталами арабів, бачиш жовтаві глиняні стіни й одні вузенькі двері в них. Дверима потрапляєш до невеличкого дворика, де росте банан, а то й дзюрчить фонтан—це вже залежить од достатку хазяїна. І лише вже на дворик виходять двері й вікна з кімнат.

Але місто складається не лише з арабських домів. Ближче до моря простяглася торговельна вулиця з двоповерховими будинками, де нанизу крамниці й контори, а нагорі живуть. У цій ділянці міста є аптека, пошта і один готель, що зветься «Палас». Є й кіно, а в кіні в льожах написи:

«Просьть із льож не кидати наниз недопалків та інших речей».

У цій ділянці чатують поліцаї, їздять таксі, проносять вантаж і раз-у-раз поливають вулиці з брандсбойтів і відер, щоб курява не їла очей і легенів.

Арабські доми—далі од порту, під горами майже. Там улиць не поливають, поліцаї туди не заходять, таксі не доїздять—і суворими жовтавими стінами сплять під палючим сонцем арабські квартали міста над Середземним морем.

Пароплав прийшов удень. Він привіз туристів із Америки й гас із Росії. Туристи переїхали на берег великими фелюгами під брудними вітрилами й чекатимуть або поїзда до столиці, або зворотного пароплава. Їхній же пароплав пройшов затокою трохи далі й станув проти Гас-хане, де Нафтосиндикат вантажить гас і нафту в цистерни залізниці.

Спізнився трохи пароплав, затримали й пасажирів силою своїх речей і метушнею своєю, отже перед Гас-хане зібралася чималенька юрба хамалів, чекаючи, поки почнуть вивантажувати гас.

Коли перша фелюга з бідонами відплила від пароплаву, прийшов найматися і Мурад.

Досі Мурад хамалював на вивантаженні чеського цукру, але сьогодні зрання чех-комісіонер болюче вдарив його. Він не досить швидко біг з лантухом, інший хамал наздогнав його і спинився, лише побачивши перед собою чийсь ноги. Це були Мурадові ноги, а самого Мурада хамал не міг побачити, бо важкі лантухи придавлювали їх обох до землі. Обидва штовхнулися один об одного й дорогоцінний цукор аж із самої Чехословаччини міг розсипатися по долині. Чех—комісіонер побив Мурада й прогнав його.

У Гас-хане Мурад пішов тому, що Гас-хане, як і нафта, і гас у бідонах, належить червоним. Гас-хане приймає не чеський цукор, а російський гас і російську нафту, проте ж, які порядки росіяни завели в себе вдома, Мурад чув давно. Там людей не б'ють, не мають права прогнати з роботи, бо там усі вільні. Як от і в Америці, звідки приїхали туристи.

Росіянин прийняв Мурада на роботу й доручив йому носити по два бідони нафти. Гарненькі ці бляшані бідони! На кожному з них написано «Нафтосиндикат» і ще й вибито серпа й молота. Оці серп із молотом якраз і мають

визначати, що в Росії всі вільні, там не можна знущатися з людини, або виганяти її з праці.

Удень до Гас-хане завітали американські туристи. Вони вже встигли оглянути все цікаве, що є в місті—і мечет, і церкву, і навіть арабські квартали. Скрізь туристи все фотографували, аж поки не лишилося місця, де ще не клацали кодаки й кляп-камери. Тоді туристам хтось наравдив піти до Гас-хане, подивитися як вивантажується гас, найулюбленіший крам в арабських селищах.

А власне кажучи, дурна була рада! Нічого цікавого нема дивитися, як півсотні хамалів біжать до фелюги, потім повертаються з двома бідонами в руках і біжать до вагонів. У себе на батьківщині туристи могли бачити куди досконаліші методи розвантаження.

Туристи стояли на дерев'яних східцях, голосно проміж себе балакали, позіхали й сміялися з примітивних способів праці в цій дикунській країні. Мурад раз-у-раз пробігав повз них з важкими бідонами нафти чи гасу, викручуючись гадюкою, щоб не зачепити поважних панів, а вони, як навмисне, стояли на самій дорозі. Попросити їх уступитися ніхто з хамалів не міг та й не наважувався.

Раптом Мурад дуже здивувався. Серед панів-туристів він побачив мурина, що стояв трохи оддалік. Мурин теж, як і всі, клацав фото-апаратом, записував щось до бльокноту, був одягнений, як слід панові з пароплава, але ж то був мурин, чорний негр, як хамал Ібрагім, що лишився працювати на чеха.

Мурад здивовано дивився на мурина й навіть спинився із своїми бідонами. Тоді мурин підійшов до нього й сказав турецькою мовою:

— Сабах шерифлер хаїр олсун...

Мурин, що чистою турецькою мовою закликає благословіння на твій рзнок, та ще мурин, по-панському зодяг-

нений, з фото-апаратом і бльокнотом!.. Мурад од такої несподіванки упустив один бідон з гасом. Бідон розбився, чи затичка йому вискочила.

Налякані смородом гасу й боячись, щоб він, розливаючись по східцях, не поперепалював їхніх черевиків, туристи пішли з Гас-хане. Над розбитим бідонем лишилися Мурад з негром.

— Не дивуйся, що я знаю турецьку мову—сказав негр; —я її вивчав удома, в Америці.

— Ви справді з Америки? А хіба в Америці турки живуть?

— Я вчив твоєї мови в спеціальній школі. Там живуть у нас і турки, тільки не багато.

— Напевне, їм там краще живеться, ніж нам!..—сумно сказав Мурад, поглядаючи на розбитий бідон і міркуючи, скільки заправить штрафу хазяїн. Та потім згадав, що він же в нового хазяїна, і це людина з країни більшовиків, де всі вільні... як і в американців.

Він сказав про це муринові, але той не встиг нічого відповісти, бо голосна лайка змусила їх обох озирнутися.

До місця, звідки вонючим струмком виливався гас, не біг, а летів, як скажений ішак, хазяїн Гас-хане. Побачивши, що довкола, крім мурина, нікого нема, він вимахнув палицею й почав лупцювати Мурада.

— Собака! Брудний собака!—кричав росіянин:—ще й двох гурушів не заробив мені, а вже на дві ліри збитку зробив! Геть звідсіля, поганцю!

І палиця била по плечах і спині Мурадові, аж поки бідолаха не догадався, що найкраще—втікати. І в той же самий момент мурин вийняв апарата й крикнув росіянинові:

— Коли ви зараз не кинете вашої ломаки, я зфотографую це все й надрукую в газетах. Хай всі побачать, як поводить себе в гостях заступник вільної країни..

Росіянин повернувся до негра, ки:зувся був на нього, потім спинився, пхнув Мурада в спину й побіг назад до фелюги.

Мурад затулив очі рукою й пішов геть. Йому сором було перед мурином, і він навіть не озирався.

Цілісінький день блукав Мурад поза містом і навіть не пішов до араба, в якого він винаймав собі куток для ночівлі. Коли сонце сіло, Мурад повернувся до міста й, мов автомат, ходив півтемними вулицями, байдуже дивлячися перед собою.

Його скривджено. Не спину його, яка вже досить зазнала в житті стусанів і палиць, але найкращі почування Мурадові скривджено. Бач як, значить, і в Росії нема волі! Брехали про Росію, що там усі рівні, що там робочу людину вдарити не можна... А як же серп із молотом?

Непорозуміло дивився Мурад перед себе й блукав нічними вулицями.

Аж недалечко порту він почув великий галас. Більш інстинктивно, ніж з цікавості, він завернув туди.

Перед єдиним у місті готелем стояла юрба. З «Паласу» лунали вигуки, якась лайка, якісь чужі слова.

— Вони не хочуть тут ночувати—сказав Мурадові його сусіда, випадковий глядач, шербетджи з базару.

— Хто не хоче?

— Оті американці, що приїхали на пароплаві.

— А хіба у нас є де інше ночувати панам?

— Вони вимагають, щоб мурина викинули...

До розмови втрутився ще один глядач:

— Він напевне обікрав їх,—сказав цей.

— Той мурин приїхав разом з усіма?—спитав схвильовано Мурад.

— Та вони всі разом приїхали сьогодні на тому пароплаві, що нафту привіз.

— Коли так,—сказав упевнено Мурад,—він обікрасти не міг. Це хороший мурин. Він знає турецьку мову.

До гурту вибіг служник готелю.

— Ну, чого зібралися тут? Розходьтєся, а то поліція наспіє! Чуєтє?

Поліція—гїсть мало бажаний, і тому люди почали розходитися.

— Що він зробив, той мурин?—спитав Мурад, привітавшись до служника.

Служник незадоволено підвів голову до неба.

— Хїба їх розбереш?—сказав він:—всі в один голос кажуть, що американцям невільно спати під одним дахом з неграми.

— Слухай,—здивувався Мурад,—та він же теж американець... Ще й вчений.

— Та він чорний, а вони—білі. Кажуть, що такий закон в Америці. Там негри живуть в окремих домах... А ми хїба знали це?

— А як же було на пароплавї? Вони ж разом приїхали.

— Звідки мені відомо, як було на пароплавї,—розсердився служник:—чого ти причепився до мене, як будяк... Ну, ось він уже й виходить.

З готелю вийшов чоловік з чемоданчиком і подався вулицею. Мурад, пішовши за ним, перед ліхтарем забїг наперед. Мурин був дійсно той, що вдень привітався до нього за турецьким звичаєм.

— Вас скривджено!—сказав Мурад, спиняючи свого знайомця,—але мене теж, ви ж бачили. Слухайте, невже в Америці дійсно чорна людина не може спати в одному домі з білими?

— Це дійсно так,—сумно сказав чорний:—і коли мурин заходить до ресторану, що не призначений для негрів, йому не дають їсти.

— Та ж Америка—вільна країна!

— У цій вільній країні, мій любий, негрів спалюють живцем, коли запідозрять у злочині.

— І ніхто не протестує, не забороняє цього?

— Самі більшовики лише, але їх у нас мало.

— Як більшовики?—скрикнув Мурад:—ви ж бачили, як мене сьогодні бито. Це робив більшовик, щоб ви знали! Мене скривдив більшовик, а ви на більшовиків сподіваєтеся...

— Тебе скривджено,—відповів мурин,—але це зробив не більшовик. Як тобі пояснити... Я сьогодні ходив дізнаватися про це, бо й мені було боляче за тебе.

— Адже нафта—від більшовиків? На ній серп і молот!

— Нафта—від більшовиків, це правда, але вони тут сами не торгують нею, а тримає Гас-хане, колишній росіянин, із тих, кого більшовики повигонили геть. Тепер він зве себе мадяром, бо купив пашпорта.

— Знаю,—сказав Мурад,—емігрант! Такі були в нас перед кількома роками.

— Правильно, емігрант. Він і поводить, як звик у давній Росії. А більшовиків тут нема. Та я про сьогоднішнє написав до них у Москву й вони йому більш нафти не продаватимуть. Це за твою кривду.

Мурад розсердився, бо ця людина, боронячи його, не спромоглася оборонити саму себе.

— А куди ви напишете за свою кривду?—насмішкувато спитав він, і зараз же пожалів про це:—Ні,—скрикнув він,—не ображайтеся, ефендим. Ви підете зі мною, бо тут на всеньке місто не знайдете, де підночувати.

Арабські доми не мають вікон на вулицю. Вікна виходять на подвір'я, а там—банан, або й фонтан.

В одному такому домі під бананом винаймав собі кутка для ночівлі Мурад, і в такому домі на брудній кошмі вони лягли—обоє скривджені сьогоднішнім днем.

Вони лежали поруч, один—обдертий хамал у залатаній кофті і брудних штанях, другий—чоловік з культурного світу, в гарному костюмі. Вони лежали—білий і негр, гріючи один одного.

— В нас однакова доля... Ми—брати, хіба не так?—шепотів на вухо своєму скривдженому чорному братові Мурад.

Вони лежали й думали різними думками, але про одне—про той день, коли вже нікому з них ніхто кривди не зможе ьдіяти.

Ніч минала.

ЗМІСТ

	Стор.
Зберігаючи час	3
Стамбульські фота	5
На Босфорі	19
По вражіння	27
Жінка й екзотика	35
У турецькому театрі	49
Чегез Анатолію	57
Ізмір	73
39-а паралеля	81
Два епізоди з Лі-ханум	93
Патріотизм кабінджі Михайла Володимировича	105
Емігрант Фельдман дивується	113
Дещо про жінку	117
Сонце поза мінаретами	123
В історичні дні Туреччини	125
Стамбул	141
Лекція доброго тону	155
Новеля з невдалим закінченням	165
Зневажений мечет	173
Ми—брати, ніба не так?	183

Того ж автора:

- Як воно там, за кордонами...** Вид. «Червоного Перцю». Харків, 1927, стор. 52.
- Сто годин на добу.** Вид-во «Пролетарий». Харків, 1928, стор. 95.
- Істукрев.** Популярний підручник історії українських революцій ДВУ. 1928, стор. 80. Малюнки Л. Каплана.
- Сонце поза мінаретами.** «Книгоспілка». Харків, 1928, стор. 140.
- Останній полон.** Вид-во «Пролетарий», Харків, 1930.
-

B 253178